

פרק 8 הפוליטיקה הערבית בישראל

הפוליטיקה הערבית בישראל

פרק 8

הפוליטיקה הערבית בישראל

א. מבוא

1

ב. הפוליטיקה הערבית בשנות החמישים

והשישים

2

2

3

3

5

6

1. רקע

2. מפ"ם ומפא"י

3. הרשימות הערביות הנלוות

4. המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י)

5. קבוצת אל-ארד

ג. עליית הזרם הלאומי הערבי:

שנות השבעים והשמונים

7

7

7

9

9

10

1. רשימה קומוניסטית חדשה (רק"ח)

2. הרשימה המתקדמת לשלום (רמ"ל)

3. המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע)

4. תנועת "בני הכפר"

5. היעלמותן של הרשימות הערביות הנלוות

מהמפה הפוליטית

ד. המפלגות הפעילות כיום:

שנות התשעים ואילך

12

12

13

14

16

17

19

1. החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון (חד"ש)

2. הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ)

3. הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד)

4. התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל)

5. השוואת מצעיהן של המפלגות הערביות

6. המפלגות היהודיות-ציוניות

ה. דפוסי הצבעתם של האזרחים הערבים

בבחירות לכנסת

- 29 1. דפוסי ההצבעה: שלוש תקופות
- 29 2. הבחירות לכנסת השמונה-עשרה ותוצאותיהן
- 31 3. החרמת הבחירות
- 33 4. מיצוי הכוח האלקטורלי
- 36

ו. התנועה האסלאמית בישראל

- 42 1. צמיחתה והתבססותה של התנועה האסלאמית
- 42 2. בין זהות אסלאמית לבין אזרחות ישראלית
- 43 3. אפיקי התעצמות: המישור המוניציפלי
- 45 4. שאלת ההשתתפות בבחירות לכנסת:
- 47 מחלוקת פנימית שסופה פילוג
- 49 5. הבדלים בין התנועה הצפונית לדרומית
- 49 6. פעילות התנועה האסלאמית הצפונית
- 52 בסוגיית מסגד אל-אקצא

ז. הפוליטיקה המוניציפלית

- 54 1. ההבדל בין הפוליטיקה המוניציפלית
- 54 לבין הפוליטיקה הארצית
- 55 2. מעמדה של החמולה כגורם כוח והשפעה
- 58 3. הפוליטיקה המוניציפלית בערים המעורבות
- 59 4. השיקול העדתי-דתי

ח. גופי הנהגה ארציים חוץ-פרלמנטריים

- 60 1. הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות
- 60 הערביות בישראל
- 61 2. ועדת המעקב העליונה של הערבים בישראל
- 62 3. ההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים

לוחות

	לוח 1:	חברי הכנסת הערבים והדרוזים
20		בכנסת השמונה-עשרה
21	לוח 2:	חברי הכנסת הערבים, 1948-2012
	לוח 3:	שיעורי הצבעתם של האזרחים הערבים
38		בבחירות לכנסת (באחוזים)
	לוח 4:	הצבעת הערבים בבחירות לכנסת:
40		1949-2009 (באחוזים)
47	לוח 5:	הישגי התנועה האסלאמית בבחירות המוניציפליות
	לוח 6:	שיעורי ההצבעה בארבע מערכות הבחירות
54		המוניציפליות האחרונות
63	לוח 7:	סיכום המפה הפוליטית הערבית כיום

תרשימים

	תרשים 1:	שיעורי ההצבעה בבחירות הכלליות
39		לכנסת: 1949-2009

א. מבוא

פרק זה סוקר את מאפייניה של הפוליטיקה הערבית בישראל בשלושה מישורים: הפרלמנטרי, המוניציפלי והחוץ-פרלמנטרי. תחילה מובא הרקע ההיסטורי להתפתחותה ולהתגבשותה של המערכת הפוליטית בחברה הערבית, תוך סקירת מעמדן הדומיננטי של המפלגות הציוניות והרשימות הנלוות בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. לאחר מכן מתוארת עלייתו של הזרם הלאומי-קומוניסטי בשנות השבעים והשמונים ונסקר מעמדן של המפלגות המרכזיות הפעילות כיום בציבור הערבי. הפרק כולל ניתוח של דפוסי ההצבעה של הבוחרים הערבים למן קום המדינה ועד היום וכן דיון בקולות הקוראים להחרמת הבחירות לכנסת, אשר הולכים ומתרבים בעשור האחרון.

הפרק דן במעמדה הפוליטי של התנועה האסלאמית הן ברמה הארצית והן ברמה המוניציפלית. חלק מיוחד מוקדש לדיון בפוליטיקה המוניציפלית בחברה הערבית, אשר במובנים מסוימים חשובה בעיני האזרחים הערבים אף יותר מן הפוליטיקה הפרלמנטרית. בסיומו של הפרק מוזכרים ארגונים פוליטיים מרכזיים הפועלים מחוץ למסגרת הפרלמנטרית.

ב. הפוליטיקה הערבית בשנות החמישים והשישים

1. רקע

עד 1967 הייתה הפוליטיקה הערבית בישראל סתגלנית באופייה וזאת מכמה סיבות. ראשית, האוכלוסייה הערבית שנותרה בישראל לאחר מלחמת 1948 הייתה כפרית, נחשלת ושמרנית, בעלת דפוסי פעילות פוליטיים מסורתיים. שנית, ברמה הארצית נותרה אוכלוסייה זו ללא הנהגה פוליטית, כלכלית, חברתית, דתית ותרבותית עקב הברירה, הגירוש והעזיבה ההמונית במלחמה. שלישית, הסנקציות שהפעיל הממשל הצבאי נגד גורמים אופוזיציוניים, בצד טובות ההנאה שהעניק למנהיגים מסורתיים, הפכו למעשה את הפוליטיקה הערבית לכלי שרת בידי הממסד. רביעית, הזעזוע והטראומה עקב התבוסה במלחמת 1948 מחד גיסא וניצני הפריחה הכלכלית בשנות החמישים והשישים מאידך גיסא עודדו חלקים ניכרים בציבור הערבי להשלים עם עובדת קיומה של מדינת ישראל ועם כללי המשחק הפוליטי שהיו מקובלים על הרוב היהודי.

שלושה זרמים פוליטיים עיקריים היו בקרב הערבים בישראל עד שנת 1967: הזרם הראשון כלל את תומכי המפלגות הציוניות והרשימות הערביות הנלוות למפלגות אלה. זרם זה ייצג בעיקר את הכוחות המסורתיים בחברה. הזרם השני היה הזרם הקומוניסטי שיוצג על ידי המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י). הזרם השלישי הושפע מהתנועה הלאומית בעולם הערבי ושיתף פעולה עם החברים הערבים במק"י במאבק נגד ההפליה.

תחום הפעולה הפוליטי-מפלגתי היה אחד מן התחומים הראשונים שבהם הוגשם שוויון בין יהודים לבין ערבים. לאזרחים הערבים של המדינה הוענקה הזכות לבחור ולהיבחר לכנסת, כמו לשאר אזרחי ישראל, אולם הערבים ניצבו בפני שוקת פוליטית שבורה: מרכזי המפלגות הערביות הלאומיות של תקופת המנדט ושלוחותיהן ביישובים הערביים התפרקו ונעלמו בעקבות המלחמה. המסגרת הפוליטית הארצית היחידה ששרדה הייתה המפלגה הקומוניסטית הישראלית.

2. מפ"ם ומפא"י

המפלגות הציוניות ובראשן **מפ"ם** (מפלגת הפועלים המאוחדת) ו**מפא"י** (מפלגת פועלי ארץ ישראל) הסתערו על הרחוב הערבי, בנצלן את הלב התבוסה ואת החלל שנוצר עקב בריחת האליטה החברתית והפוליטית הערבית. למן מערכת הבחירות לכנסת הראשונה השקיעו מפלגות אלה מאמצים ניכרים בהטיית הבוחר הערבי לצדן. מפ"ם ניהלה פעילות ענפה בקרב הציבור הערבי, שימשה אכסניה לרבים מבני האינטליגנציה הערבית וזכתה לאהדה בזכות התנגדותה הנחרצת לממשל הצבאי. החל מ-1951 שילבה המפלגה נציג ערבי ברשימת מועמדיה לכנסת, וב-1954 קיבלה לשורותיה חברים ערבים על בסיס שוויוני כשם שקיבלה חברים יהודים. השתתפותה של המפלגה בממשלה אפשרה לה למנות חברים ערבים במשרדי ממשלה שהיו באחריותה (לדוגמה, מינויו של חבר הכנסת עבד אלעזיז זועבי לסגן שר הבריאות בשנת 1971). עם זאת, מצעה הציוני וזיהויה עם מפא"י בלמו את התרחבותה ביישוב הערבי, ושיעור התמיכה בה במערכות הבחירות השונות נע בין 6% ל-12%. שילובה במפלגת המערך בשנת 1969 לצד מפלגות העבודה ואחדות העבודה גרם לירידה ניכרת בהשפעתה בקרב הערבים.

האסטרטגיה של מפא"י ביישוב הערבי הושתתה על שני עקרונות: (1) עידוד הצבעה ישירה לרשימתה; (2) הקמת "רשימות ערביות נלוות" (ראו להלן). על פי העיקרון הראשון הקימה מפא"י כמה סניפים אך פעילותם הייתה בלתי סדירה. היא נהגה להדגיש את כוח השפעתה כמפלגת שלטון ואת יכולתה להעניק טובות הנאה לתומכיה, אך שיעור התמיכה בה נע בין 9% ל-11%. אחת הסיבות למיעוט התמיכה הישירה במפא"י הייתה החלטתה לא לשלב חברים ערבים בשורותיה.

3. הרשימות הערביות הנלוות

הרשימות הערביות הנלוות היו התארגנויות אד-הוק שהוקמו ערב הבחירות בעידודה של מפא"י וחסרו את התכונות ואת התשתית של מפלגה. פעילותן הושתתה על גרעין של מנהיגים מקומיים, ששאב את כוחו מקשריו הטובים עם רשויות המחסד הישראליות ועם מפקדי הממשל הצבאי וכן מיכולתו לתווך בין התושב לבין נציגי השלטון המרכזי. אנשי זרם זה, שכונה "הזרם המתון", גרסו כי על הערבים בישראל להשלים עם מעמדם כמיעוט וללחום למען רפורמות באמצעות שיתוף פעולה עם המחסד הציוני.

הרשימות הערביות הנלוות כמעט לא עסקו בהיבטים אידאולוגיים או בסוגיות פוליטיות-לאומיות. תשומת לבן ניתנה בעיקרה לתחומי החברה והכלכלה, תוך התמקדות בבעיות המקומיות של הכפר. הן השיגו את תמיכת בוחריהן על יסוד מסגרות הנאמנות המסורתיות שמהן שאבו את כוחן (המשפחה, התחולה, הכפר, האזור, העדה או הדת) וכן על יסוד יכולתן לפתור בעיות אישיות וקבוצתיות.

מפא"י היטיבה לצל את הפיצול הפנימי של החברה הערבית ובנתה את הרשימות על יסוד חלוקה עדתית. הרכב הרשימות הביא בחשבון גם את כוחן של חמולות ראשיות ושל מוכתארים ואת הצורך לתת ייצוג לאזורים גאוגרפיים שונים. מפא"י יצאה נשכרת מכך: חלק הארי של קולות הבוחרים הערבים ניתן לרשימות ערביות, ויחד עם הקולות שקיבלה מפא"י בהצבעה ישירה זכה גוש זה ברוב. כך יכלה המפלגה לשמור על מעמדה ככוח דומיננטי בקרב המיעוט הערבי (ראוי לציין כי גם מפלגות ערביות שקמו בשנות השמונים עשו שימוש פוליטי במאפיינים המסורתיים והחמולתיים של החברה הערבית בישראל).

מפא"י, ולימים מפלגת העבודה, לא שילבו עד שנות השבעים אזרחים ערבים בשורותיהן. תחת זאת הן הקימו עבור הערבים רשימות לוויין נפרדות שפעלו בחסותן. רשימות אלה, שכונו לעתים גם "רשימות מיעוטים" או "רשימות ערביות", הוקמו לפני מערכות הבחירות לכנסת ובדרך כלל התקיימו במהלך קדנציות ספורות של הכנסת. לא היו להן מנגנונים (מטה או סניפים, למשל), לא הייתה להן אידאולוגיה מגובשת, ואפילו את מצען - אם היה - כתבו פטרוניהן במפא"י-מפלגת העבודה. פטרונים אלה גם הכתיבו לחברי הכנסת מטעם הרשימות הערביות כיצד להצביע בסוגיות השונות שעמדו לדיון בכנסת ואף קבעו את שמות הרשימות ואת הרכבן. הרשימות התבססו על החלוקה הדתית המאפיינת את האוכלוסייה הערבית בישראל והיה בהן ייצוג למוסלמים, לנוצרים ולדרוזים. נוסף על ההשתייכות הדתית, קבעו אנשי מפא"י-מפלגת העבודה את המועמדים ברשימות הערביות על פי יכולתם הצפויה לגייס קולות מצביעים. בכל אחת משמונה מערכות הבחירות הראשונות לכנסת מאז קמה מדינת ישראל (1949-1973) התמודדו על מקום בכנסת בין שתיים לשלוש רשימות לוויין הקשורות במפא"י. מערכת הבחירות לכנסת התשיעית (1977) הייתה יוצאת דופן; החלה להסתמן בה מגמה של ירידה בפופולריות של הרשימות הערביות, והיא באה לידי ביטוי בהתמודדותה של רשימת לוויין ערבית אחת בלבד. החל ממערכת הבחירות

לכנסת העשירית (1981) לא התמודדו עוד רשימות לווין ערביות, ומפלגת העבודה העדיפה לשלב ברשימתה את המועמדים הערבים.¹

4. המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י)

מק"י (המפלגה הקומוניסטית הישראלית) קמה ב-1948 כממשיכתה של המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית (פק"פ) מתקופת המנדט. בשנים הראשונות לאחר קום המדינה בלט צביונה היהודי של המפלגה: כ-700 מתוך 1,000 חברי המפלגה היו יהודים וראשות המפלגה הופקדה בידי יהודים. בהדרגה הפכה מק"י לגוף פוליטי-לאומי מרכזי בקרב האזרחים הערבים.

חלק גדול מהציבור הערבי הזדהה עם מק"י בזכות שלוש סיבות עיקריות:

א. עוינותה הבוטה כלפי הרעיון הציוני וביקורתה החריפה נגד מדיניות ישראל ונגד הממשל הצבאי;

ב. מצעה הפרו-ערבי האוחד הן כלפי השאלה הלאומית-ערבית הכללית והן כלפי ההיבטים הלאומיים הספציפיים שנגעו לאוכלוסייה הערבית בישראל;

ג. היותה ארגון פוליטי שפעל במסגרת הלגיטימית של הפרלמנטריזם הישראלי.

אף כי יכולתה להשפיע באופן מעשי על מדיניות הממשלה במגזר הערבי הייתה מעטה, הצליחה מק"י ליצור לעצמה תדמית של אפטרופוס על בעיות המיעוט המקופח. המצע הקומוניסטי בשאלה הלאומית הערבית דיבר אל לבו של חלק גדול מן הציבור הערבי בארץ וסייע רבות להתבססות המפלגה בקרבו.

במאי 1965, ערב כינוס הוועידה החמש-עשרה של מק"י, נפער בקע בשותפות היהודית-ערבית. הוועד המרכזי נחלק לשתי קבוצות: פלג יהודי ופלג שכלל יהודים וערבים, לימים אנשי רק"ח. הגורם העיקרי לפילוג היה נעוץ במישור האידאולוגי:

1 אורנה כהן, חברי כנסת ערבים במפלגות ציוניות וברשימות לווין, 1948-1988: בחינת השתלבותו של מיעוט לאומי במערכת הפוליטית הישראלית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2009.

הפלג היהודי אימץ גישה מאוזנת כלפי הסכסוך היהודי-ערבי והכיר בקיומן של שתי תנועות לאומיות באזור (ציונית וערבית), ואילו הפלג היריב אימץ גישה פרו־ערבית מובהקת.

לאחר הבחירות בנובמבר 1965 התברר שרק"ח זכתה בשלושה מנדטים והנחילה מפלה צורבת למק"י, שקיבלה מנדט אחד. המחנה הקומוניסטי הישראלי התפצל לפי קווי שייכות אתנית: הבוחרים הערבים העניקו למק"י פחות מ-5% מקולותיהם, ולעומת זאת 85% מהם הצביעו למען רק"ח.

5. קבוצת אל-ארד

שורשיו של הזרם הלאומני באוכלוסייה הערבית נעוצים בקבוצת אל-ארד ("האדמה"), שנוסדה ופעלה בשלהי שנות החמישים, למען הגדרה עצמית לערבים בישראל ולהקמת מדינה פלסטינית עצמאית.

הקמתה של אל-ארד ביטאה את שיאם של המאמצים להקים ארגון פוליטי לא-קומוניסטי, שנועד לייצג את המגמות הלאומניות בקרב הערבים בישראל. מצעה של הקבוצה הצטיין בתמיכה חסרת פשרות בפאן-ערביות של נשיא מצרים דאז, ג'מאל עבד א-נאצר, ובתביעה להגשמת זכויותיהם הלאומיות של הפלסטינים, כולל הזכות להגדרה עצמית ולהקמת מדינה משלהם על פני כל שטחה של ארץ ישראל.

בנובמבר 1964, לאחר מאבק משפטי ממושך, הוצאה הקבוצה אל מחוץ לחוק. ניסיונם של חברי אל-ארד להיבחר לכנסת השישית (1965) במסגרת "הרשימה הסוציאליסטית" נכשל אף הוא, משזו נפסלה על ידי ועדת הבחירות המרכזית. עתירתם של חברי הקבוצה לבית המשפט העליון נדחתה גם כן, בנימוק כי הרשימה מתנכרת למדינה וכי חבריה עלולים לחבל במדינה באמצעות ניסיון לנצל כל פרצה בחוק למימוש מטרותיהם הפוליטיות.

ג. עליית הזרם הלאומי הערבי: שנות השבעים והשמונים

1. רשימה קומוניסטית חדשה (רק"ח)

לאחר הפילוג ממק"י (1965) המשיכה **רק"ח** לנקוט את הקו האנטי-ציוני והפרו-סובייטי. מצעה הפוליטי של המפלגה בסוגיה הפלסטינית התמקד בתוצאות של מלחמת ששת הימים (1967) והושתת על עקרונות אלה: תביעה לנסיגת ישראל מכל השטחים שכבשה וקביעת קווי 4 ביוני 1967 כגבולות שלום; כיבוד זכותו של העם הפלסטיני להגדרה עצמית ולהקמת מדינתו העצמאית בשטחי רצועת עזה והגדה המערבית, כולל מזרח ירושלים, לצדה של מדינת ישראל; הכרה באש"ף כנציגו הלגיטימי של העם הפלסטיני ופתרון בעיית הפליטים.

מצע זה, שהיה חדשני ומהפכני בשנות השבעים, נעשה מקובל יותר ויותר בקרב הערבים בישראל ככל שהתנועה הלאומית הפלסטינית חיזקה את מעמדה וזכתה בהכרה בין-ערבית ובין-לאומית. מבחינה זו הפכה **רק"ח** לסוכן תהליך הפלסטיניזציה של הערבים בישראל.

לאחר הפילוג ב-1965 הגדירה **רק"ח** את שאלת הזהות של הערבים בישראל על יסוד שלושה עיקרים: מעמד נבדל כמיעוט לאומי; שייכות לעם הפלסטיני; הדגשת האזרחות הישראלית. **רק"ח** אמנם ראתה בציבור הערבי מיעוט לאומי שהוא חלק מהעם הפלסטיני, אולם שללה התארגנות נפרדת שתוביל להיבדלות מהמדינה. תפיסה זו ביטאה את הדואליות במצעה של **רק"ח**: מחד גיסא הדגשת ההשתייכות לעם הפלסטיני, ומאידך גיסא - הבלטת פרטיקולריזם מקומי ישראלי.

2. הרשימה המתקדמת לשלום (רמ"ל)

הרשימה המתקדמת לשלום (רמ"ל) הוקמה כמפלגה ערבית-יהודית לקראת הבחירות לכנסת האחת-עשרה (1984) כמיזוג בין **אלטרנטיבה**, תנועת שמאל יהודית בראשות אורי אבנרי ואלוף (מיל') חתי פלד, לבין **התנועה המתקדמת** מנצרת ועוד כמה חוגים פוליטיים ערביים.

מצעה של רמ"ל דמה ביסודו לזה של רק"ח: תביעה להבטחת שוויון זכויות לאומיות ואזרחיות לערבים בישראל; הכרה הדדית בזכותם של שני העמים (היהודי-ישראלי והערבי-פלסטיני) להגדרה עצמית; תביעה לנסיגת ישראל מכל השטחים שנכבשו ביוני 1967, לרבות מזרח ירושלים; הקמת מדינה פלסטינית בשטחי רצועת עזה והגדה המערבית וניהול משא ומתן בין ישראל לבין אש"ף, הנציג הלגיטימי היחיד של העם הפלסטיני. רמ"ל, כמו רק"ח, שיתפה פעולה עם גורמים יהודיים ציוניים אולם היא נבדלה ממנה בתביעתה ל"מדינת כל אזרחיה" ובראיית הערבים בישראל כחלק מהתנועה הלאומית הפלסטינית וכן בתביעתה להקמת מוסדות לניהול עצמי של הערבים בתחומי החינוך, התרבות והדת (אוטונומיה תרבותית). לעומתה, רק"ח הדגישה את זהותם של הערבים בישראל כמיעוט לאומי.²

מערכת הביטחון ביקשה לפעול להוצאת רמ"ל אל מחוץ לחוק, בטענה שהלשון המעורפלת של מצעה מייצגת כפל עמדות. בג"צ, בניגוד לעמדתה של ועדת הבחירות המרכזית, החליט לאשר את השתתפותה של הרשימה בבחירות. הוויכוח הציבורי בדבר פסילת הרשימה הקנה לה תמיכה בלתי מבוטלת. בבחירות לכנסת האחת-עשרה (1984) זכתה הרשימה בשני מנדטים בזכות תמיכתם של 17.6% מהבוחרים הערבים. נציגיה בכנסת היו עו"ד מוחמד מיעארי (לשעבר איש אל-אראד) ומתי פלד (מאלטרנטיבה). עלייתה של רמ"ל באה על חשבון רק"ח-חד"ש והמערך. התמודדותה של רמ"ל במישור הפרלמנטרי שמה קץ למונופול של רק"ח כמייצגת הבלעדית של הזכויות הלאומיות של הערבים בישראל.

בסוף שנות השמונים נחלש כוחה של הרשימה, בעיקר בשל העמקת קווי השוני בין יהודים לבין ערבים שעמדו למן הקמתה, וכן בשל אכזבתה של ההנהגה הערבית ממיעוט הבוחרים היהודים שנתנו את קולם לרשימה. בבחירות לכנסת השתיים-עשרה (1988) זכתה הרשימה במנדט אחד (ונציגה בכנסת היה מוחמד מיעארי), ואילו בבחירות לכנסת השלוש-עשרה (1992) לא עברה המפלגה את אחוז החסימה ונעלמה מהמפה הפוליטית.

2 יצחק רייטר וראובן אהרני, **עולמם הפוליטי של ערביי ישראל**, בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1992, עמ' 21-22.

3. המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע)

לקראת הבחירות ב-1988 הוקמה **המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע)** בראשותו של עבד אל-והאב דראושה, שפרש בשלהי 1987 ממפלגת העבודה במחאה על הפער בין הצהרתה של המפלגה בדבר מחויבותה לשוויון לבין מעשיה בשטח, וכן במחאה על מדיניותה של ישראל בנושא האינתיפאדה בשטחים. מד"ע לא הייתה קשורה למפלגות ציוניות וקראה לבוחרים הערבים לא להסתפק עוד ב"הצבעת מחאה" אלא להמירה ב"הצבעת השפעה" למפלגה ערבית "טהורה". מצעה של מד"ע ייצג אף הוא את הקונסנזוס הערבי בארץ: הקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, נסיגת ישראל לקווי 1967 והכרה באש"ף. בה בעת הכריזה המפלגה על נכונותה להשתתף בקואליציה ממשלתית.

בבחירות שנערכו ב-1988 זכתה מד"ע בתמיכתם של 10.9% מהבוחרים הערבים והשיגה מנדט אחד. למרות ההתחלה הצנועה, הגדילה מד"ע את כוחה בהתמדה במהלך שנות התשעים. בבחירות 1992 היא זכתה לתמיכתם של 15.1% מהבוחרים הערבים וייצגה בכנסת גדל לשני מנדטים.

לקראת בחירות 1996 חברה מד"ע לתנועה האסלאמית (הפלג הדרומי) והקימה אתה את **הרשימה הערבית המאוחדת** (רע"מ). בבחירות 1996 זכתה רע"מ לתמיכתם של 25.5% מהבוחרים הערבים וקיבלה ארבעה מנדטים. בשנים האחרונות הפכה המפלגה למעין מפלגת מרכז ערבית לאומית השואבת את קולותיה מכמה קבוצות: תומכי מד"ע הפרגמטיים, בדווים מהנגב, התנועה האסלאמית הדרומית וקבוצת תע"ל (התנועה הערבית לשינוי) בראשותו של אחמד טיבי שהצטרפה לברית עם רע"מ. מפלגה זו מפגינה גישה פרגמטית יותר ביחסה למחסד ומוכנה לעבוד יחד עם נציגי הממשלה והסיעות האחרות בכנסת למען שיפור זכויותיהם של האזרחים הערבים.

4. תנועת "בני הכפר"

תנועת **בני הכפר** (אבנא' אל-בלד) שנוסדה ב-1972 באום אל-פחם אימצה מצע פוליטי מרחיק לכת. ביסוד השקפת עולמה עמדה התמיכה באחדות העם הפלסטיני ומכאן נגזרה התביעה להחיל את זכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני גם על הערבים בישראל. דוברי התנועה דרשו להכליל את שאלת

עתידם של הערבים בישראל בכל פתרון עתידי לבעיה הפלסטינית כדי שיובטחו להם הכרה רשמית וערבויות בין-לאומיות. אנשי התנועה קבעו כי לא ייתכן פתרון צודק, כולל וסופי לבעיה הפלסטינית ללא מימוש זכותם הטבעית של הפליטים לשוב אל מולדתם. הם התנערו מהשתייכותם לישראל, שללו את קיומה של מדינת ישראל, גרסו כי יש להילחם ב"אויב הציוני" בכל דרך אפשרית ופסלו את זכותו ההיסטורית של העם היהודי לארץ ישראל. עם זאת, הם הכירו בכך שהיהודים הם עובדה קיימת ושיש לשלבם ב"מסגרת איחודית-פרוגרסיבית" יחד עם העם הפלסטיני, ובה תוגשם זכותם להגדרה עצמית. בשנות התשעים הביעה התנועה התנגדות עזה להסכמי אוסלו וראתה בהם הסכמי בגידה משום שלא כללו נסיגה מלאה מהשטחים ולא הבטיחו את שיבתם של הפליטים. התנועה אף החרמה את הבחירות לכנסת.

תנועת "בני הכפר" לא התגבשה לכדי תנועה המונית סוחפת. תשתיתה הארגונית הנחשלת מחד גיסא והצעדים התקיפים שנקטה ממשלת ישראל נגד פעיליה הקיצוניים מאידך גיסא תרמו להפחתת השפעתה. בשנות השמונים אירעו בשורותיה כמה פילוגים וחלקים ממנה הצטרפו לחד"ש ולרשימה המתקדמת לשלום. לקראת הבחירות ב-1996 חל פילוג נוסף בתנועה וכמה מחבריה חברו להקמת בל"ד. הנותרים התפלגו לאחר מכן לשני פלגים: פלג אחד בראשות רג'א אגבאריה (שמרכזו באום אל-פחם) ופלג אחר בראשות מוחמד כנאענה (שמרכזו בסח'נין). לאחרונה הם שבו והתאחדו.

5. היעלמותן של הרשימות הערביות הנלוות מהמפה הפוליטית

סיבות אחדות הביאו להיחלשות כוחן של הרשימות הערביות. ראשית, במהלך השנים נתגלו בעיות בשותפות בין נציגי עדות לבין נציגי אזורים שונים בשל סכסוכי יוקרה ובשל יגוד אינטרסים. שנית, כפיפותן המוחלטת למפא"י הורידה את קרנן. צביון הקפוא של הרשימות הערביות נותר כפי שהיה בעבר ומועמדיהן דבקו במוטיבים ישנים מתוך הפגנת נאמנות למפלגת האם. שלישית, רשימות אלה כמעט לא נגעו במצב החדש שנוצר לאחר מלחמת ששת הימים ובהשפעותיה על בעיית הזהות של הערבים בישראל. סיבה נוספת שתרמה להיחלשותן היא מדיניותה של מפלגת העבודה שמנעה מחברה הערבי עבד אלוהאב דראושה

להשתתף בכינוס המועצה הלאומית הפלסטינית שנערך בשנת 1984 בירדן. התבטאותו של שר הביטחון יצחק רבין כלפי המתקוממים הפלסטינים בשטחים בתחילת האינתיפאדה הראשונה ("לשבור להם את הידיים והרגליים"), שבגינה עזב דראושה את מפלגת העבודה והקים מפלגה ערבית עצמאית ראשונה, עודדה ערבים שהצביעו למפלגת העבודה בעבר לנטוש אותה ולעבור לחלופה של מפלגה ערבית עצמאית. משום כך בשנות השבעים דעכו בהדרגה הרשימות הערביות הנלוות עד שנעלמו כליל מהמפה הפוליטית לאחר הבחירות ב-1981.

ד. המפלגות הפעילות כיום: שנות התשעים ואילך

1. החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון (חד"ש)

חד"ש הוקמה ב-1977 כברית בין רק"ח לבין הפנתרים השחורים היהודים וקבוצה של מנהיגים ערבים לא-קומוניסטים ("החזית הדמוקרטית למען נצרת" שהצטרפה בבחירות לעיריית נצרת ופרשה בשנת 1983), שהזדהו עם מצעה הלאומי של רק"ח. לימים הצטרפו לחד"ש גופים נוספים, ובהם **ועד היוזמה הדרוזי** וה**שמאל הסוציאליסטי היהודי** (שס"י). בראשית שנות התשעים נטשו הפנתרים השחורים ושס"י את חד"ש.

בבחירות 1996 התמודדה חד"ש בבחירות ברשימה משותפת עם הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) וזכתה בארבעה מנדטים. היה בכך סימן לתהליך שחל בחד"ש בשנות התשעים: התחזקות המרכיב הלאומי-ערבי על חשבון מרכיב השותפות היהודית-ערבית. תהליך זה הגיע לשיאו בבחירות 2003: חד"ש התמודדה ברשימה משותפת עם תע"ל (התנועה הערבית להתחדשות) וזכתה בשלושה מנדטים (שניים לחד"ש ואחד לתע"ל). לראשונה לא היה לחד"ש נציג יהודי בכנסת מאחר שהמועמד היהודי דורג במקום הרביעי ברשימה המשותפת. בבחירות 2006 התמודדה חד"ש באופן עצמאי וזכתה בשלושה מנדטים וכך חזר לכנסת נציג יהודי מטעמה.

עיקרי מצע חד"ש בשאלה הפלסטינית הם: מימוש זכותו של העם הפלסטיני להגדרה עצמית; הקמת מדינה פלסטינית עצמאית בכל שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, אשר בירתה היא ירושלים המזרחית; פתרון בעיית הפליטים הפלסטינים על פי החלטות האו"ם. חד"ש כמפלגה ערבית-יהודית תמכה בהקמתה של מדינת ישראל והיא תומכת בשילוב הערבים בשירות המדינה ובמוסדותיה.

אשר למעמדם של הערבים במדינת ישראל, חד"ש דוגלת בין היתר בעקרונות אלה: הכרה באוכלוסייה הערבית כמיעוט לאומי פלסטיני; שוויון זכויות לאומי

ואזרחי בתחומים הפוליטי, החברתי והתרבותי; ביטול ההפליה והבטחת שוויון מלא לאזרחים הערבים בישראל כולל שינוי סמלי המדינה והתאמתם.³

2. הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ)

הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ) הוקמה לקראת הבחירות לכנסת הארבע-עשרה (1996) כרשימה משותפת של מד"ע ושל התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי), לאחר שהתנועה האסלאמית החליטה להשתתף לראשונה בבחירות לכנסת (על הדיון הפנימי בשורות התנועה האסלאמית בשאלת ההשתתפות בבחירות ראו להלן). בבחירות אלה זכתה רע"מ בארבעה מנדטים.

לקראת בחירות 1999 הצטרפו לרע"מ **חזית האחדות הלאומית** (שלימים נקראה "הברית הלאומית המתקדמת") בראשותו של האשם מחאמיד, שעזב את חד"ש לאחר שהיה נציגה בכנסת וייסד מפלגה חדשה, **והמפלגה הלאומית הערבית** בראשותו של מוחמד כנעאן. בבחירות אלה הגיעה רע"מ לשיא כוחה וזכתה בחמישה מנדטים בזכות העובדה ששידירה מסר של אחדות לציבור הערבי ובזכות התמיכה מצד בוחרים אוהדי התנועה האסלאמית.

כאמור, בבחירות 2003 איבדה רע"מ מכוחה וזכתה בשני מנדטים בלבד. אחד הגורמים להיחלשותה של רע"מ היה פרישתם של אישים מרכזיים ממנה כמו האשם מחאמיד, אשר פרש במחאה על שילובו במקום החמישי ברשימה (מקום שהיה בלתי ראלי מבחינתו) והחליט להתמודד בבחירות באופן עצמאי, וכן תופיק ח'טיב, אשר הודיע על פרישתו מהתנועה האסלאמית (המיוצגת ברע"מ) והקים מפלגה חדשה ששמה **הרפורמה** במטרה להתמקד בטיפול בבעיות חברתיות (ח'טיב אף קרא לתומכיו להצביע למרצ).

לקראת בחירות 2006 התמודדה רע"מ ברשימה משותפת עם תע"ל (בראשות אחמד טיבי). הפעם הכפילה הרשימה את כוחה וזכתה בארבעה מנדטים.

3 להרחבה על מצעיהן של המפלגות הערביות ולסעיפים הדנים באזרחים הערבים במצעיהן של המפלגות היהודיות-ציוניות ראו: אלי רכס ואריק רודניצקי (עורכים), **עדכן בחירות 2006**, גיליון מס' 2, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 1 במרס 2006, עמ' 21-1, בקישור: <http://www.dayan.org/kapjac/files/Elections2006no2.pdf>.

הצלחתה של רע"מ-תע"ל נבעה בין היתר מהעובדה שהיא שידרה מסר של אחדות, אידאל שהציבור הערבי ייחל להגשמתו, וזאת בצל הביקורת הציבורית על אייכולתן של המפלגות הערביות להתאחד ערב בבחירות ברשימה מאוחדת אחת (או שתיים) ולממש את מלוא הפוטנציאל האלקטורלי של האזרחים הערבים (ראו להלן, החרמת הבחירות).

עיקרי מצעה של רע"מ-תע"ל בבחירות 2006 בסוגיה הפלסטינית היו: הקמת מדינה פלסטינית על כל שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה ובירתה ירושלים; תמיכה בזכות השיבה לפליטים הפלסטינים; סיום הכיבוש ונסיגה מלאה של ישראל לקווי 1967.

אשר למעמדם של הערבים בישראל דוגלת רע"מ-תע"ל בעקרונות אלה: הכרה במיעוט הערבי כמיעוט לאומי; הדגשה כי מדינת ישראל היא מדינה דמוקרטית של כל אזרחיה; מאבק בגילויי גזענות נגד ערבים; השבת ניהול נכסי הווקף האסלאמי לידיה של העדה המוסלמית.

3. הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד)

הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) הוקמה לקראת הבחירות לכנסת הארבע-עשרה (1996) כאיחוד של תנועות פוליטיות, אקדמיות וסטודנטאליות (כמו **ברית שוויון, התנועה המתקדמת**, חלקים מתנועת **בני הכפר** וכדומה). יש הרואים בה את ממשיכתו של הזרם הפוליטי שייצגה תנועת אל-ארד בשנות החמישים והשישים. בל"ד הייתה המפלגה הערבית היחידה שמתחה ביקורת נוקבת על הסכמי אוסלו ועל אופן התנהלותה של הרשות הפלסטינית.

בל"ד התמודדה לראשונה בבחירות 1996 ברשימה משותפת עם חד"ש. הרשימה זכתה בחמישה מנדטים, שניים מהם חברי כנסת מטעם בל"ד. בבחירות 1999 התמודדה בל"ד ברשימה משותפת עם התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל) והרשימה זכתה בשני מנדטים, אחד מהם מטעם בל"ד. ראוי לציין כי בבחירות אלה הציג עזמי בשארה את עצמו כמועמד מטעם בל"ד לראשות הממשלה, אולם ערב הבחירות הסיר את מועמדותו. מ-2003 התמודדה בל"ד בבחירות באופן עצמאי וזכתה בשלושה מנדטים בכל אחת משתי מערכות הבחירות שנערכו

לאחר מכן. לקראת הבחירות לכנסת השש־עשרה (2003) פסלה ועדת הבחירות המרכזית את מועמדותו של בשארה כיו"ר בל"ד, בטענה כי בהתבטאויותיו השונות הייתה משום הבעת תמיכה בפעולות טרור, אולם בג"צ ביטל את ההחלטה ואישר לבסוף את מועמדותו.

ב-8 באפריל 2007 התפרסם כי עזמי בשארה עזב את ישראל. כעבור שבועיים הגיש בשארה את מכתב התפטרותו מן הכנסת בעת ששהה בקהיר. ב-2 במאי הותר לפרסום כי נגד בשארה מתנהלת חקירה בחשד כי סייע לחיזבאללה במהלך המלחמה שהתחוללה בלבנון בקיץ 2006. על פי החשד קיבל בשארה סכומי כסף גדולים, בין היתר בתמורה להעברת מידע לחיזבאללה על מקומות אסטרטגיים בישראל לטיווח טילים. תגובת בל"ד ובשארה הייתה שהיו אלה שיחות פרטיות עם חברים שניתנו להן פרשנויות פליליות, ושהיה אפשר להשיג את רוב הפרטים גם דרך העיתונות הישראלית. בשארה הכחיש בכל תוקף כי ריגל לטובת חיזבאללה תמורת כסף.⁴

בל"ד נבדלת ממפלגות ערביות אחרות בכך שניסחה עמדות ברורות בשאלת מעמדם הלאומי והאזרחי של הערבים בתוך מדינת ישראל: הדרישה להפוך את ישראל ל"מדינת כל אזרחיה"; הקמת אוטונומיה תרבותית לערבים (בראש ובראשונה בתחום החינוך); מאמץ להעניק לערבים בישראל מעמד של "מיעוט לאומי"; יצירת קשר ברור בין שאלת הזהות הלאומית לבין שאלת השוויון האזרחי כביטוי לשילוב בין הזרם הלאומי לבין הדמוקרטיה הליברלית.

בשאלה הפלסטינית דוגלת בל"ד בעקרונות אלה: פתרון הבעיה הפלסטינית על בסיס החלטות האו"ם; הקמת מדינה פלסטינית עצמאית בכל השטחים שנכבשו ב-1967 ואשר בירתה ירושלים; מימוש זכות השיבה לפליטים הפלסטינים.

חברי כנסת מטעם בל"ד עמדו בעין הסערה גם לאחר שפרש בשארה מהכנסת ועזב את הארץ, למשל חברת הכנסת חנין זועבי, שעם היבחרה לכנסת השמונה־עשרה הייתה לערבייה הראשונה המכהנת בכנסת כנציגה של מפלגה ערבית לאומית. זועבי, ילידת 1969, היא בין הצעירים שבחברי הכנסת כולם, ערבים

כיהודים. היא בעלת תואר ראשון בפסיכולוגיה ובפילוסופיה ותואר שני בתקשורת, ועד היבחרה לכנסת שימשה בתפקיד המנהלת הכללית של "אעלאם: מרכז התקשורת לחברה הערבית-פלסטינית בישראל".

במאי 2010 השתתפה זועבי במשט האניות שיצא מתורכיה לרצועת עזה ונועד לשבור את המצור שהטילה ישראל על רצועת עזה. במשט השתתפו מאות אנשים ובהם חברי ארגונים אסלאמיים מתורכיה וכן פוליטיקאים ואישי ציבור אזרחי ישראל כמו חברת הכנסת חנין זועבי, יו"ר ועדת המעקב העליונה של האזרחים הערבים בישראל מוחמד זיידאן וראש התנועה האסלאמית הצפונית שיח' רא'אד צלאח. ב-31 במאי 2010, לאחר מאבק שבו נפגעו הן חיילים והן נוסעים, השתלטו כוחות צה"ל על האנייה "מרמרה" שהייתה כלי השיט הגדול ביותר במשט ובו שהו גם זועבי והאזרחים הערבים האחרים.

בעקבות השתתפותה של זועבי במשט החליטה מליאת הכנסת, לראשונה בתולדותיה, לשלול מזועבי את זכויות היתר המוקנות לה בתוקף כהונתה בכנסת: נשיאת דרכון דיפלומטי, כניסה לארצות שישאלים אינם רשאים להיכנס אליהן וקבלת סיוע משפטי.⁵

בחירתה של זועבי לכנסת השפיעה גם על נשים חברות חד"ש ועודדה אותן להתארגן ולתבוע מהנהגת מפלגתן לפעול כדי לאפשר לאישה לכהן בכנסת, ואם צריך – אף להנהיג כהונה ברוטציה למען הנשים.⁶

4. התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל)

התנועה הערבית להתחדשות (תע"ל) הוקמה בשלהי שנת 1995 לקראת הבחירות לכנסת הארבע-עשרה (1996) כתנועה המאגדת משכילים ואנשי אקדמיה ערבים. התנועה התגבשה סביב אישיותו של מייסדה ומנהיגה, ד"ר אחמד טיבי (תושב

5 אבירמה גולן, "הכנסת שללה זכויות מח"כ זועבי", **הארץ**, 4 ביולי 2010, עמ' 1.

6 מרי תותרי, "נשים ערביות בפוליטיקה: מאחורי הקלעים לקדמת הבמה?", בתוך: אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), **פוליטיקה, בחירות ושלטון מקומי**, אוניברסיטת תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2010, עמ' 197. קודם לכן כיהנו בכנסת שתי נשים ערביות: חוסינייה ג'בארה ברשימת מרצ ונאדיה חילו במפלגת העבודה.

העיר טייבה שבמשולש), שבשנים 1993-1999 שימש יועץ מדיני ליו"ר הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת.

טיבי ביקש תחילה להתמודד בבחירות 1996, אולם זמן קצר לפני הבחירות החליט לפרוש בנמקו את החלטתו ברצונו למנוע בזבוז ופיצול קולות של מצביעים ערבים. בבחירות 1999 התמודדה תע"ל ברשימה משותפת עם בל"ד והרשימה זכתה בשני מנדטים (אחד לבל"ד ואחד לתע"ל). בבחירות 2003 הקימה תע"ל ברית עם חד"ש והרשימה המשותפת זכתה בשלושה מנדטים (שניים לחד"ש ואחד לתע"ל). לקראת הבחירות לכנסת השש-עשרה (ב-2003) פסלה ועדת הבחירות המרכזית את מועמדותו של אחמד טיבי, בטענה כי מצעה של תע"ל שולל את צביונה היהודי של מדינת ישראל, אולם בית המשפט העליון ביטל את הפסילה ואישר את מועמדותו של טיבי. בבחירות 2006 התמודדה תע"ל ברשימה משותפת עם רע"מ, והפעם זכתה הרשימה המשותפת בארבעה מנדטים (שלושה לרע"מ ואחד לתע"ל).

תע"ל דוגלת בעקרונות אלה: שותפות אזרחית מלאה לערבים בישראל; הכרה במיעוט הערבי בישראל כמיעוט לאומי; ביטול אופייה הציוני של מדינת ישראל.

5. השוואת מצעיהן של המפלגות הערביות^{7,8}

מצעיהן של שלוש המפלגות הערביות שפורסמו ערב הבחירות של 2009 עסקו בשתי סוגיות מרכזיות: (1) סוגיית הסכסוך בין ישראל לבין הפלסטינים וסוריה והדרך לפתרונו; (2) שאלת מעמדו וזכויותיו של המיעוט הערבי בישראל.

בסוגיית הסכסוך האזורי היו מצעיהן של שלוש המפלגות דומים וכמעט זהים. כולם תמכו בסיום הכיבוש בגדה המערבית וברמת הגולן, בפינוי כל ההתנחלויות הישראליות שבשטחים אלה ובהקמת מדינה פלסטינית עצמאית בגבולות יוני 1967 אשר בירתה תהיה במזרח ירושלים. כולם דרשו לפתור את בעיית הפליטים

7 לסקירה רחבה יותר ראו אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), **עדכן בחירות 2009**, גיליון מס' 2, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, פברואר 2009.

8 הערת העורך: תת-פרק זה לא נכלל במהדורה הראשונה.

הפלסטינים על פי החלטות האו"ם. אשר ליחסים בין ישראל לבין סוריה הביעו המצעים דרישה לנסיגה מלאה מרמת הגולן במסגרת הסכם שלום עם סוריה. שלוש המפלגות הערביות התנגדו לשירות ערבים ודרוזים בצבא או בשירות לאומי.

ההבדלים האידאולוגיים בין שלוש המפלגות בשאלת מעמדם הקיבוצי של האזרחים הערבים היו הבדלים קלים. חד"ש תבעה הכרה באוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל כמיעוט לאומי ששמורה לו הזכות לשוויון זכויות לאומי ואזרחי בשלושה תחומים - הפוליטי, החברתי והתרבותי, כולל ביטוי לכך בסמלי המדינה, לרבות הדגל וההמנון.

בל"ד דרשה אף היא להכיר בערבים בישראל כמיעוט לאומי בעל זכויות לאומיות קולקטיביות שיכללו ייצוג הולם לבני המיעוט הערבי בכל המוסדות הרשמיים והציבוריים ושוויון לאומי בין שתי הקבוצות הלאומיות [דרישה שמשמעה מדינה דו-לאומית]. לעומת האמירה הכללית במצע חד"ש, מצעה של בל"ד מביע דרישה לאוטונומיה תרבותית לערבים וזכות לניהול עצמי של ענייני התרבות, החינוך והתקשורת, ללא התערבות של מוסדות המדינה. לדעת בל"ד, הקמת מוסדות ומסגרות ערביות לאומיות בכל הרמות - הארצית, המקומית, המקצועית והמגזרית - היא ביטוי של היות הערבים מיעוט לאומי.

מצעה של רע"מ-תע"ל (מצע תע"ל) תבע אף הוא להכיר בערבים בישראל כמיעוט לאומי אשר יקבל זכויות בכל תחומי החיים וייצוג שווה במוסדות המדינה. נראה כי בביטוי "ייצוג שווה" אין מפלגה זו מתכוונת לייצוג של 50% משום שהמצע כולל גם סעיף שעניינו השתתפות אפקטיבית בקבלת ההחלטות במדינה. במקום האוטונומיה שמציעה בל"ד מציעות רע"מ-תע"ל להקים מעין אגף עצמאי של החינוך הערבי בתוך משרד החינוך והתרבות. יתר על כן, מפלגה זו מתייחדת משתי עמיתותיה בכך שהיא מביעה תמיכה בעקרון הדו-קיום בשלום של היהודים והערבים בארץ המושגת על כבוד הדדי. מצעה של המפלגה דן גם בחשיבות הקשר הלאומי של האזרחים הערבים עם כלל האומה הערבית.

על אף הדמיון בין מצעיהן של המפלגות הערביות, לא צלחו הניסיונות להקים מפלגה ערבית אחת או לאחד שתיים לפחות מבין השלוש. בבחירות של 1988 התברר שהאזרחים הערבים הפסידו שני מנדטים משום שלא הצליחו לאחד

רשימות וגם לא לחתום על הסכמים בדבר עודפי קולות. לקראת בחירות 1992 שוב נעשה ניסיון ללכד את הכוחות וליצור גוש ערבי אחד בעל משקל חשוב בפוליטיקה הישראלית, אך הניסיון נכשל. בשל חוסר היכולת ללכד את רע"מ-תע"ל עם מד"ע לא הצליח מוחמד מיעארי להיבחר לכנסת. היעדר היכולת להתאחד משקף תחרות אישית אך גם השתייכות חברתית לחמולות, לאזורים, לעדות ולאליטות שונות נוסף על הגישות האידאולוגיות השונות שצוינו לעיל.

6. המפלגות היהודיות-ציוניות

גישתן של רוב המפלגות היהודיות-ציוניות כלפי האוכלוסייה הערבית למן קום המדינה היא ביסודה אינסטרומנטלית: מפלגות אלה רואות בערבים מאגר קולות גרידא. הן מתחמקות מלעסוק בשאלות רגישות שאין עליהן קונסנזוס רחב, כמו צביונה של מדינת ישראל והמעמד שראוי להקנות לאזרחים הערבים במדינה המוגדרת כמדינה יהודית ודמוקרטית. עם זאת, אפשר לפרש את השיתוף בין מפלגות אלה לבין האזרחים הערבים כלגיטימציה הדדית וכשאפיפה ליחסים נורמליים בין רוב לבין מיעוט.

חשיבותו הגוברת של "הקול הערבי" בעידן הפוליטיקה הדו־גוּשית והיעלמותן של הרשימות הערביות הנלוות הניעו את שתי המפלגות הגדולות, העבודה והליכוד, לפעול נמרצות ביישוב הערבי. במהלך שנות השמונים והתשעים פתחה מפלגת העבודה שורה של סניפים ביישובים הערביים הגדולים והקימה במרכז המפלגה "מחוז" ערבי ו"מחוז" דרוזי (כדוגמת "מחוז" המושבים). הליכוד ביסס את מעמדו בעיני הערבים בישראל (בעיקר בקרב הדרוזים, הצ'רקסים והבדווים) כמפלגת פטרונות לאחר עלייתו לשלטון ב-1977. המפלגה פתחה סניפים ביישובים הערביים, ובשנת 1992 אף הוקמה במרכז המפלגה מחלקה ערבית.

המפלגות היהודיות-ציוניות ידעו לנצל את המשאבים שעמדו לרשותן - תקציבים, רישיונות ומינויים - כדי לגייס את תמיכתם של בוחרים ערבים דווקא במקומות שנראו בלתי סבירים לכך מבחינת זיקתם הפוליטית והתרבותית של התושבים. ש"ס, למשל, ניצלה את שליטתה הממושכת במשרד הפנים (עוד מ-1988) כדי לגייס קולות של בוחרים ערבים באמצעות הקלת מצוקותיהן הכספיות של רשויות מקומיות ערביות. דוגמה אחרת היא המפד"ל, אשר שלטה במשך

תקופה ארוכה במשרד החינוך המספק תעסוקה לאקדמאים ערבים רבים: אף היא גייסה את תמיכתם של בוחרים ערבים, בהבטיחה כי תעניק משרות הוראה לאקדמאים ערבים.

לוח 1: חברי הכנסת הערבים והדרוזים בכנסת השמונה-עשרה

סה"כ	חברי הכנסת	הסיעה
4	שיח' אבראהים צרצור (התנועה האסלאמית) ד"ר אחמד טיבי (תע"ל) טלב א-צאנע (מד"ע) מסעוד גנאים (התנועה האסלאמית)	רע"מ-תע"ל
3 (1+)	מוחמד ברכה ד"ר חנא סויד עפו אגבאריה (ד"ר דב חנין)	חד"ש
3	עו"ד סעיד נפאע ⁹ ד"ר ג'מאל זחאלקה חנין זועבי	בל"ד
1	ראלב מג'אדלה	העבודה
2	מג'לי והבה אכרם חסון (ממאי 2012)	קדימה
1	איוב קרא	ליכוד
1	חמד עמאר	ישראל ביתנו
1	שכיב שנאן	עצמאות
1	אחמד דבאח (מאוגוסט 2012)	קדימה
17 (1+)	סה"כ	

9 באפריל 2007 הגיש בשארה את התפטרותו מהכנסת ובמקומו נכנס לכנסת עו"ד סעיד נפאע. ג'מאל זחאלקה ממשיך לכהן כיו"ר סיעת בל"ד.

לוח 2: חברי הכנסת הערבים, 1948-2012¹⁰

שם חבר הכנסת	תקופת הכהונה (מספר הכנסת)	שנת הלידה	העדה הדתית	השיוך הפוליטי	רקע
לביב אבו רוכן	4	1911	דרוזי	רשימת לוויין של מפא"י	ראש המועצה המקומית עוספיא
חמאד אבו רביעה	8-9	1929	מוסלמי	רשימת לוויין של מפלגת העבודה	פעיל ציבור
אחמד אד'אהר	4-5	1906	מוסלמי	רשימת לוויין של מפא"י	חבר מועצת העיר נצרת
עבד אל-עזיז אל-זועבי	6-8	1926	מוסלמי	מפ"ם	עיתונאי; ראש עיריית נצרת
אסעד אסעד	13	1944	דרוזי	ליכוד	אל"מ במילואים; בעל תואר ראשון במדע המדינה ובהיסטוריה של המזרח התיכון
שפיק אסעד	9	1937	דרוזי	ד"ש	מזכיר ההסתדרות בבית ג'אן; ראש המועצה המקומית בית ג'אן
עפו אנבאריה	18	1949	מוסלמי	חד"ש	ד"ר לרפואה
רסתום בסתוני	2	1923	מוסלמי	מפ"ם	בעל תואר ראשון באדריכלות

10 הערת העורך: לוח 2 לא נכלל במהדורה הראשונה.

שם חבר הכנסת	תקופת הכהונה (מספר הכנסת)	שנת הלידה	העדה הדתית	השייך הפוליטי	רקע
מוחמד ברכה	18-15	1955	מוסלמי	חד"ש	בעל תואר ראשון במתמטיקה
עזמי בשארה	17-14	1956	נוצרי	חד"ש - בל"ד	ד"ר לפילוסופיה
חוסנייה ג'בארה	15	1958	מוסלמית	מרצ	פיזיותרפיסטית
סלים ח'ליל ג'בארה	5	1913	מוסלמי	אחדות העבודה - פועלי ציון	מנהל אגף במס הכנסה, מנהל סניף קופת חולים
אמין ג'רג'ורה	1	1886	נוצרי	רשימת לוויין של מפא"י	עורך דין
עבד אל-מלכ דהאמשה	16-14	1943	מוסלמי	מד"ע - רע"ם	בעל תואר ראשון במשפטים
יוסף דיאב	4	1917	מוסלמי	רשימת לוויין של מפא"י	ראש המועצה המקומית תמרה
עבד אל-והאב דראושה	14-11	1943	מוסלמי	מפלגת העבודה/ מד"ע/ רע"ם	בעל תואר ראשון בהיסטוריה כללית ובחינוך; מנהל ומפקח במשרד החינוך
מג'לי והבה	18-16	1954	דרוזי	ליכוד / קדימה	סא"ל במילואים, מנכ"ל המשרד לשיתוף פעולה אזורי, בעל תואר ראשון ותואר שני בלימודי האסלאם והמזרח התיכון
מחמד ותד	11-10	1937	מוסלמי	מפ"ם / חד"ש	עיתונאי

שם חבר הכנסת	תקופת הכהונה (מספר הכנסת)	שנת הלידה	העדה הדתית	השיוך הפוליטי	רקע
חנין זועבי	18	1969	מוסלמית	בל"ד	מנכ"לית מרכז אעלאם - מרכז תקשורת לחברה הערבית-פלסטינית בישראל; בעלת תואר ראשון בפסיכולוגיה ובפילוסופיה ותואר שני בתקשורת
סיף אל-דין זועבי	1-3, 9-6	1913	מוסלמי	רשימת לוויין של מפא"י	ראש עיריית נצרת
ג'מאל זחאלקה	18-16	1955	מוסלמי	בל"ד	ד"ר לרוקחות
תוופיק זיאד	8-13	1929	מוסלמי	רק"ח/ חד"ש	ראש עיריית נצרת, משורר וסופר
עבאס זכור	17	1965	מוסלמי	רע"ם- תע"ל	עיתונאי; בעל תואר ראשון בלימודי האסלאם
תוופיק ח'טיב	14-15	1954	מוסלמי	מד"ע - רע"ם/ רע"ם/ המפלגה הלאומית	ראש המועצה המקומית ג'לג'וליה; בעל תואר ראשון במדע המדינה ותואר שני בלימודי האסלאם
חמד ח'לאילה	10	1928	מוסלמי	מפלגת העבודה	
יוסף ח'מיס	3-5	1921	נוצרי	מפ"ם	בוגר האוניברסיטה האמריקנית בביירות

שם חבר הכנסת	תקופת הכהונה (מספר הכנסת)	שנת הלידה	העדה הדתית	השיוך הפוליטי	רקע
צאלח ח'ניפס	3-2	1913	דרוזי	רשימת לוויין של מפא"י	פעיל ציבור
וליד צאדק חאג' יחיא	9, 14-13	1936	מוסלמי	מחנה של"י / מרצ	בעל תואר ראשון בסוציולוגיה ובמדע המדינה
רפיק חאג' יחיא	14	1949	מוסלמי	מפלגת העבודה	עיתונאי; ראש עיריית טייבה; בעל תואר ראשון בלשון עברית ובחינוך
אמיל חביבי	3-2, 8-5	1922	נוצרי	מק"י	סופר
חנא חדאד	13	1919	נוצרי	מפלגת העבודה	סגן ניצב בדימוס
נאדיה חילו	17	1953	נוצרייה	מפלגת העבודה	בעלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית
אכרם חסון	18	1956	דרוזי	קדימה	נשיא מכללת הכרמל וראש עיריית הכרמל
פארס חמדאן	3-2	1910	מוסלמי	רשימת לוויין של מפא"י	ראש המועצה המקומית באקה אל-ג'רבייה, חקלאי
ואסל טהא	16	1952	מוסלמי	בל"ד	בעל תואר ראשון בלימודי המזה"ת
תופיק טובי	12-1	1922	נוצרי	מק"י/ חד"ש/ רק"ח	עיתונאי

שם חבר הכנסת	תקופת הכהונה (מספר הכנסת)	שנת הלידה	העדה הדתית	השיוך הפוליטי	רקע
אחמד טיבי	18-15	1958	מוסלמי	בל"ד/ תע"ל/ חד"ש - תע"ל/ רע"ם- תע"ל	ד"ר לרפואה
צאלח טריף	16-12	1954	דרוזי	מפלגת העבודה	סרן במילואים; ראש המועצה המקומית ג'וליס; יושב ראש ועד ראשי הרשויות המקומיות הדרוזיות והצ'רקסיות
מוחמד כנעאן	15	1955	מוסלמי	רע"ם/ מפלגה לאומית ערבית	בעל תואר ראשון בספרות עברית ובהיסטוריה כללית
ראלב מג'אדלה	18-16	1953	מוסלמי	מפלגת העבודה	ראש אגף החינוך, ההשכלה והספורט בהנהגת ההסתדרות
חנא מוויס	9	1913	נוצרי	חד"ש	יו"ר המועצה המקומית ראמה, יו"ר הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות
ג'בר מועדי	3-2, 9-5	1919	דרוזי	רשימת לוויין של מפא"י	פעיל ציבור
עיסאם מח'ול	16-15	1952	נוצרי	חד"ש	בעל תואר ראשון בפילוסופיה ובסוציולוגיה

שם חבר הכנסת	תקופת הכהונה (מספר הכנסת)	שנת הלידה	העדה הדתית	השיוך הפוליטי	רקע
האשם מחאמיד	15-12	1945	מוסלמי	חד"ש	ראש עיריית אום אל-פחם; בעל תואר שני בביעוץ חינוכי
מוחמד מיעארי	12-11	1939	מוסלמי	הרשימה המתקדמת לשלום	בעל תואר ראשון במשפטים
נוואף מצאלחה	15-12	1943	מוסלמי	מפלגת העבודה	מנהל המחלקה הערבית בהסתדרות, מורה, בעל תואר ראשון
מחמוד נאשף	4	1906	מוסלמי	רשימת לוויין של מפא"י	יושב ראש המועצה המקומית טיבה
אליאס נח'לה	7-4	1913	נוצרי	רשימת לוויין של מפא"י	פעיל ציבור, חבר המועצה המקומית ראמה
מוחמד נפאע	12	1939	דרוזי	חד"ש	המזכיר הכללי של ברית הנוער הקומוניסטי; בעל תואר ראשון בספרות עברית ובשפה וספרות ערבית
סעיד נפאע	18-17	1953	דרוזי	בל"ד	בעל תואר ראשון במשפטים

שם חבר הכנסת	תקופת הכהונה (מספר הכנסת)	שנת הלידה	העדה הדתית	השיוך הפוליטי	רקע
אמל נצר אל-דין	11-8	1928	דרוזי	ליכוד	מזכיר מועצת הפועלים בדליית אל-כרמל ובעוספיא; יו"ר "יד לבנים" לבני העדה הדרוזית, העדה הצ'רקסית והעדה הבדווית
חנא סוויד	18-17	1955	נוצרי	חד"ש	מנכ"ל המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי; ראש המועצה המקומית עילבון; בעל תואר שלישי בהנדסה אזרחית
צאלח סלים	14-13	1953	מוסלמי	חד"ש	ראש המועצה המקומית אעבלין
צאלח סלים סלימאן	3	1888	מוסלמי	רשימת לוויין של מפא"י	חקלאי
אחמד סעד	14	1945	מוסלמי	חד"ש - בל"ד	בעל תואר שלישי בכלכלה
מסעוד גנאים	18	1965	מוסלמי	רע"ם - תע"ל	בעל תואר ראשון בהיסטוריה של המזרח התיכון
דיאב עוביד	7-5	1911	מוסלמי	רשימת לוויין של מפא"י	סוחר וחקלאי

שם חבר הכנסת	תקופת הכהונה (מספר הכנסת)	שנת הלידה	העדה הדתית	השיוך הפוליטי	רקע
זיידאן עטשה	9, 11	1940	דרוזי	ד"ש (הכנסת התשיעית) שינוי (הכנסת האחת- עשרה)	קונסול ישראל בניו יורק; בעל תואר שני במדע המדינה
חמד עמאר	18	1964	דרוזי	ישראל ביתנו	מייסד ויו"ר תנועת הנוער הדרוזי; בעל תואר ראשון במשפטים
חוסין פארס	12	1935	מוסלמי	מפ"ם	בעל תואר ראשון בלימודי המזרח התיכון
אבראהים צרצור	17-18	1959	מוסלמי	רע"ם - תע"ל	ראש המועצה המקומית כפר קאסם; בעל תואר ראשון בספרות ובבלשנות אנגלית
מסעד קסיס	2-3	1918	נוצרי	רשימת לוויין של מפא"י	חקלאי; מייסד ומזכיר האגודה השיתופית לשיווק הטבק; ראש המועצה המקומית מעיליא
איוב קרא	15-16, 18	1955	דרוזי	הליכוד	רב-סרן במילואים
שכיב שנאן	17-18	1960	דרוזי	מפלגת העבודה/ עצמאות	בעל תואר ראשון בלימודי המזרח התיכון

ה. דפוסי הצבעתם של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת

1. דפוסי ההצבעה: שלוש תקופות

ניתן לזהות שלוש תקופות בדפוסי ההצבעה של הערבים לכנסת למן קום המדינה ועד היום.

התקופה הראשונה, 1949-1973 (הכנסת הראשונה עד הכנסת השמינית), עמדה בסימן הסתגלותם של הערבים למעמד של מיעוט במדינת ישראל. בין הגורמים לשיעור ההצבעה הגבוה של הערבים בשנות החמישים והשישים (מעל 85% בממוצע) ניתן למנות את קיומו של הממשל הצבאי באזורי היישוב הערבי (בשנים 1949-1966), את הגיוס ההמוני של מצביעים בשל מניעים שבטיים וחמולתיים ואת פעילותן של הרשימות הערביות הנלוות מטעם מפא"י - כל אלה לצד רצונם של הערבים להוכיח באמצעות הצבעתם כי הם אזרחים שווים במדינה.

שיעור ההצבעה של הערבים בבחירות לכנסת היה גבוה מזה שבקרב האוכלוסייה היהודית באותה תקופה. במהלך מרביתה של התקופה קראה מפא"י לערבים להצביע ישירות בעבור הרשימות הערביות הנלוות, אך בסופה של התקופה נעלמו רשימות אלה מהמפה הפוליטית ונפתחה הדרך להתפתחויות פוליטיות חדשות.

בתקופה השנייה, 1977-1992 (הכנסת התשיעית עד הכנסת השלוש-עשרה), באו לידי ביטוי השפעותיהם של אירועי "יום האדמה" (1976), של העלייה ברמת ההשכלה וברמת החיים ושל התחזקותו של המוטיב הלאומי הפלסטיני בזהותם של הערבים בישראל. באופן פרדוקסלי, ככל שגברה מודעותם הפוליטית של האזרחים הערבים, התחדד הוויכוח הנוקב בשאלת התועלת הגלומה בהשתתפות בבחירות לכנסת, ועקב כך ירד שיעור השתתפותם במערכת הבחירות ועמד בתקופה זו על 71% בממוצע, שיעור גבוה בהשוואה לשיעור המצביעים בציבור היהודי ובדמוקרטיאות אחרות, אך נמוך משיעור ההשתתפות בבחירות עד אמצע שנות השבעים.

הסימנים הראשונים לשינוי בהתנהגותם הפוליטית של הערבים בישראל ניכרו כבר בבחירות לכנסת התשיעית (1977), בהן החלה להסתמן ירידה ניכרת בשיעור הצבעתם.

לצד זאת יש להזכיר כי בבחירות לכנסת העשירית (1981) והאחת-עשרה (1984) עלה שיעור ההצבעה של הערבים למפלגות הציוניות והגיע עד 50% בקירוב (ראו לוח 3, עמ' 38). באותה תקופה בלטה במיוחד העלייה בשיעור ההצבעה למפלגת העבודה, אשר הסירה את תמיכתה מהרשימות הערביות הנלוות ופתחה את שעריה בפני דור המנהיגים הצעיר: עבד אל-והאב דראושה נתפס כנציג האותנטי ביותר של דמות המנהיג הערבי באותה תקופה. בקרב הציבור הערבי התבססה הדעה שנפתח עידן חדש המבשר הכרה בזכויותיו האזרחיות. תרמה לכך גם החלטתה של הממשלה בדבר שילוב ערבים במשרדי הממשלה וייתכן שגם לחתימת הסכם השלום עם מצרים בשנת 1979 היה חלק בכך.

התקופה השלישית, 1996-2006 (הכנסת הארבע-עשרה עד הכנסת השבע-עשרה), עומדת בסימן אירועים משמעותיים כמו תהליך השלום עם הפלסטינים (שלמעשה החל עם החתימה על הסכמי אוסלו ב-1993), פרוץ אינתיפאדת אל-אקצא ואירועי אוקטובר 2000. בתקופה זו התחזקו יסודותיה של החברה האזרחית הערבית וניכרה התבדלותה מהמערכת הפוליטית הישראלית. החרפת הסכסוך בין ישראל לבין הפלסטינים ופרוץ האינתיפאדה השנייה עודדו רבים בציבור הערבי להצביע בעבור מפלגות ערביות במקום למפלגות יהודיות-ציוניות.

בבחירות לכנסת הארבע-עשרה (1996) והחמש-עשרה (1999) עלה שיעור ההצבעה בציבור הערבי ועמד על 76% בממוצע. הסבר אחד לכך הוא המומנטום החיובי ביחסי יהודים-ערבים בישראל, שהחל בתקופת ממשלת יצחק רבין ונמשך גם לאחר הירצחו. הסבר נוסף הוא ההצבעה הכפולה (באמצעות פתק אחד לראש הממשלה ופתק שני למפלגה) שהונהגה בשתי מערכות הבחירות הללו. בעקבות זאת התחזקה בקרב הערבים ההכרה כי באפשרותם להקים כוח פוליטי עצמאי באמצעות הצבעה למפלגות ערביות, וכך לבנות גורם משמעותי במפה הפוליטית בישראל. הבחירה הישירה שאפשרה לפצל בין התמיכה במפלגה לבין התמיכה במועמד לראשות הממשלה הגדילה את כוחן של המפלגות המגוריות ובכללן המפלגות הערביות.

עם זאת, בבחירות לכנסת השש-עשרה (2003) והשבע-עשרה (2006) ירד שיעור המצביעים במידה רבה, בעיקר בשל השפעתם השלילית של אירועי אוקטובר 2000 וכן בעקבות התחושה כי המפלגות הערביות מודרות למעשה מהמשחק הפוליטי. יש לזכור כי תחושות הניכור והתסכול ששררו בציבור הערבי באו לידי ביטוי כבר בבחירות 1996 (ראו להלן, החרמת הבחירות). הבחירה הישירה לראשות הממשלה וההצבעה הנפרדת למפלגה תרמה לביסוסה של מגמה זו בכך שהביאה לידי ירידה תלולה בהצבעה למפלגות הציוניות ולהקמתן של מפלגות ערביות חדשות. מאג'ד אל-חאג' מזכיר, כי תחושות התסכול והניכור של הערבים התעצמו בעקבות בחירות 1999, כאשר ראש הממשלה אהוד ברק, שזכה לתמיכתם של 95% מהמצביעים הערבים, התעלם לחלוטין מהמפלגות הערביות.¹¹

לסיכום, למן הבחירות לכנסת הארבע-עשרה (1996) התחולל שינוי בהתנהגותם הפוליטית של הערבים בישראל. הדבר התבטא בנטייה מובהקת להצביע בעבור מפלגות ערביות, אך שמשמעות הדבר הייתה ויתור על השתתפות פעילה בפוליטיקה הישראלית. למצביעים למען המפלגות הערביות היה ברור שנבחריהם לא יהיו שותפים בקואליציה הממשלתית, ולפיכך גם לא יהיה להם חלק בקבלת ההחלטות; הבוחרים רצו להפגין התבדלות אלקטורלית.

2. הבחירות לכנסת השמונה-עשרה ותוצאותיהן¹²

הבחירות לכנסת השמונה-עשרה שנערכו בפברואר 2009 התמקדו במספר מצומצם של נושאים: בראש ובראשונה השפיעה פעולת צה"ל ברצועת עזה ("עופרת יצוקה") על תעמולת הבחירות וחיצוקה במידה רבה את תחושת ההשתייכות הלאומית הנפרדת של האזרחים הערבים. כמו כן השפיע השיח שביססה מפלגת "ישראל ביתנו", התולה אזרחות בנאמנות, וערבים רבים פירשו אותו כשיח העוין את נוכחותם ואת זהותם. תוצאות הבחירות הושפעו גם מפסילת מפלגות בל"ד ורע"מ-תע"ל בידי ועדת הבחירות המרכזית ומהחלטת בג"צ לבטל את הפסילה.

11 מאג'ד אל-חאג', "מגמות בהצבעת הערבים בישראל לכנסת", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאור לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2007, עמ' 17-21.

12 הערת העורך: תת-פרק זה לא נכלל במהדורה הראשונה.

שלוש המפלגות המרכזיות - רע"מ-תע"ל, חד"ש ובל"ד - זכו יחדיו ב-11 מושבים בכנסת, מושב אחד יותר משהיה להן בעקבות בחירות 2006. בה בעת פחתה במידה רבה ההצבעה למפלגות הציוניות מ-27% ל-18% מכלל המצביעים הערבים והדרוזים, שפל שלא היה כדוגמתו. רע"מ-תע"ל נותרה המפלגה הגדולה המייצגת את האוכלוסייה הערבית בארץ: היא שמרה על ארבעה מנדטים לאחר שזכתה בקולותיהם של כשליש מהבוחרים הערבים. חד"ש זכתה במנדט נוסף וקיבלה אף היא ארבעה מנדטים, ואילו בל"ד, שזכתה בשלושה מנדטים, לא התקשתה לעבור את אחוז החסימה ואף הכניסה לכנסת, לראשונה בתולדות המדינה, אישה ערבייה במפלגה ערבית.

מעוז התמיכה של מפלגת רע"מ-תע"ל הוסיף להיות ביישובי הבדווים בנגב, שם ביססה המפלגה את הדומיננטיות שלה וזכתה לתמיכתם של יותר מ-70% מהמצביעים. בחלקו הדרומי של המשולש זכתה המפלגה בקולותיהם של 48% מן המצביעים ובשורות המפלגה אף נשמעו קולות כי המנדט החמישי היה בהישג יד. שיעור ההצבעה הנמוך במיוחד של הבדווים בנגב (כ-36%) עמד למפלגה לרוץ, שכן שיעור גבוה יותר היה עשוי להגביר את כוחה.

מקור כוחה העיקרי של חד"ש היה בערים וביישובים ערביים גדולים בצפון הארץ, כגון נצרת (52%), יפיע (50%), עראבה (41%), שפרעם (38%) וטמרה (36%) וכן ביישובי הנוצרים (40%) ובשתי הערים המעורבות הגדולות, חיפה ותל-אביב-יפו. המפלגה זכתה לתמיכה ניכרת גם בחלקו הצפוני של המשולש, כ-30%, ובאזור זה היא הייתה לתנועה הפוליטית הראשונה בגודלה. ביישובי הנוצרים בגליל היה שיעור התמיכה במפלגה 30% ובעיר המעורבת עכו 14%. הסכמים בין חד"ש לבין מועמדים לראשות המועצה סייעו להגברת התמיכה בחד"ש באותם יישובים שבהם מתמודד אדם מטעמה על ראשות המועצה.

בכוחן של המפלגות הציוניות נרשמה ירידה ניכרת: מתמיכה של 27% בבחירות 2006 לתמיכה של 18% בבחירות 2009. מוקד התמיכה של המפלגות הציוניות והיהודיות נשאר באופן מסורתי ביישובי הדרוזים, שם הן זכו בתמיכתם של יותר מ-80% מקולות הבוחרים, ואף על פי כן לא היה בכך כדי להושיע אותן ממפלתן - מרבית המפלגות הללו איבדו מחצית מכוחן ומפלגת העבודה אף איבדה כשני

שלישים מכוחה. למפלגות הציוניות הצביעו בעיקר יישובי הדרוזים והכפר הבדווי ערב אל-עראמשה (67.6%).¹³

3. החרמת הבחירות

בתקופה השלישית (1996 ואילך) הלכה והתחזקה תופעת ההימנעות מההצבעה, אם בשל אבדן עניין בפוליטיקה הארצית ואם בשל החרמת הבחירות. רבים בציבור הערבי הגיעו להכרה כי הם אינם שותפים במערכת הפוליטית בישראל ולמעשה אף מודרים ממנה.

תופעת החרמת הבחירות התבטאה במלוא עוצמתה בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה שנערכו ב-2001: שיעור ההצבעה של הערבים ירד לשפל חסר תקדים ורק 18% מבעלי זכות הבחירה הצביעו (רובם ביישובים הדרוזיים). הרצון להעניש את ממשלת ברק על מדיניותה כלפי המגזר הערבי (ובעיקר על רקע הרושם הקשה של אירועי אוקטובר 2000) והידיעה כי החרמת הבחירות אינה פוגעת במישרין במפלגות הערביות הובילו לכך. תופעת החרמת הבחירות הלכה והתרחבה: לקראת הבחירות לכנסת השש-עשרה (2003) הוקם "הוועד העממי להחרמת הבחירות" והוא קרא בפומבי לציבור הבוחרים הערבי להחרים את הבחירות. משום כך עלה שיעור ההחרמה בקרב הציבור הערבי והגיע ל-38% ב-2003 ול-44% ב-2006.

עזיז חידר מציג ארבעה שיקולים מרכזיים להחרמת הבחירות מצד הציבור הערבי בישראל:¹⁴ השיקול הראשון הוא אידאולוגי-עקרוני והוא אפיין בעיקר שני גופים: (1) תנועת "בני הכפר", שאימצה את עקרון החרמת הבחירות למן

13 אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), **עדכן בחירות 2009**, גיליון מס' 3, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 26 בפברואר 2009. ראו גם נדים רוחאנא, אמטאנס שחאדה ואריז' סבאע'-ח'ורי, "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010.

14 עזיז חידר, "החרמת הבחירות בקרב הציבור הערבי: פרספקטיבה של עשור (1996-2006)", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2007, עמ' 89-92.

היווסדה בטענה כי אין תועלת בהשתתפות בבחירות כל עוד נמשך הסכסוך בין ישראל לבין הפלסטינים; (2) הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, השולל את ההשתתפות בבחירות בנימוק כי הדבר נוגד את דת האסלאם, משום שיש בכך הכרה בריבונות המדינה היהודית ובעליונות הכנסת על פני כל מסגרת אחרת, לרבות מסגרת השייכות הדתית (להרחבה ראו סעיף ו' להלן העוסק בתנועה האסלאמית).

השיקול השני מבוסס על הניסיון המאכזב והמצטבר של הערבים בפוליטיקה הישראלית. ניסיון זה לימד אותם כי הם אינם יכולים לשנות את מעמדם ולשפר את מצבם באמצעות הפעילות הפרלמנטרית, ולכן הם קוראים להחרים את הבחירות ולחפש חלופות יעילות יותר לשיפור מצבם.

השיקול השלישי הוא שיקול טקטי. חוגים מסוימים בציבור הערבי משוכנעים כי בנסיבות מסוימות או במערכות בחירות מסוימות עשויה החרמת הבחירות להשפיע אף יותר מהשתתפות בהן.

השיקול הרביעי הוא שיקול של מחאה: החרמת הבחירות היא צעד של מחאה נגד המפלגות הערביות ונגד המנהיגות הערבית. לדעתו של חיידר, נימוק זה בלט בבירור בבחירות שנערכו ב-2006. באופן דומה טען אסעד גאנם, כי חברי הכנסת הערבים התעלמו מהבעיות של הציבור הערבי ובייחוד מבעיית האלימות (בין עדות ובין חמולות ובתוך המשפחה הערבית) וכן מבעיות במערכת החינוך הערבית ומסוגיית ייצוג הנשים במוסדות הציבור. לדבריו, התעלמות זו חוללה משבר אמון בקרב הציבור הערבי, ולכן הוא החל לתור אחר חלופות מועילות יותר כדי להיחלץ ממצוקתו.

מאג'ד אל-חאג' מונה סיבה נוספת לאכזבה מחברי הכנסת הערבים: אי-יכולתן של המפלגות הערביות להתאחד ערב הבחירות וליצור לכל הפחות שני גושים גדולים. לדבריו, התחושה הרווחת בציבור הערבי היא כי חוסר יכולתן של המפלגות להתאחד לא נבע בהכרח מהבדלים אידאולוגיים במציעיהן של המפלגות (אף שיש לזכור את ההבדל בין חד"ש, הדוגלת בשותפות יהודית-ערבית, לבין התנועה האסלאמית המיוצגת ברע"מ, הדוגלת בעליונות האסלאם), אלא מסיבות אישיות, ועל כך הציבור הערבי בא אתן חשבון.

בבחירות לכנסת של שנת 2009 הצליחה הקריאה להחרמת הבחירות להפחית את השתתפותם של הערבים משיעור של 56.3% בבחירות 2006 ל-53.4%, בשעה ששיעור ההצבעה בכל הארץ באותה מערכת בחירות עמד על 64.7%. עזיז חיידר סבור שהפחד ממפלגתו של אביגדור ליברמן ("ישראל ביתנו") עודד את המצביעים הערבים להתייצב בקלפיות, נוסף על ההתרשטיות בעזה. כך קמה תנועת נגד לתנועת ההחרמה.¹⁵

בבחירות אלה ניהלו הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית ותנועת "בני הכפר" מסע תקשורתי נגד ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות. תנועת "בני הכפר" טענה כי השתתפות בבחירות כמוה כהכרה במוסדות הישראליים. שיח 'רא'אד צלאח, מנהיג הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, הסביר את עמדת תנועתו במילים אלה: "הכנסת תישאר כפי שהייתה: אחד מיסודות המפעל הציוני. הכנסת תישאר, במקרה הטוב ביותר, רק במת מחאה עבור תושבי הפנים הפלסטיני [...] הממסד הישראלי ימשיך לנצל את קיומם של חברי הכנסת הערבים כדי לייפות את פניו ולטעון שהוא מוסד דמוקרטי, אך הוא אינו כזה [...] משמעות הדבר היא, שעלייה במספר חברי הכנסת הערבים מטעם המפלגות הערביות בכנסת אין לה כל השפעה איכותית".¹⁶ הדבר לא מנע משיח' צלאח לשתף פעולה עם חברי כנסת ערבים בוועדת המעקב ובפעילות ציבורית.

בבואם לשכנע את הציבור הערבי להשתתף בבחירות טענו מנהיגי חד"ש ורע"מ-תע"ל שכיום, יותר מבעבר, על הציבור הערבי להצביע למען המפלגות הערביות כדי ליצור גוש ערבי מחוזק שיעמוד נגד הימין הקיצוני המתחזק והולך בישראל. כך הסביר ד"ר אחמד טיבי, יו"ר תע"ל, את עמדת תנועתו: "הם רוצים כנסת נקייה מערבים כהכנה למדינה נקייה מערבים".¹⁷

נדים רוחאנא טען במאמר עמדה כי עיקר התועלת הגלומה בפעילותן של המפלגות הערביות בכנסת היא ברמה המוראלית ופחות ברמה המעשית. רוחאנה חילק את פירות הפעילות הפרלמנטרית לשלוש קבוצות. הקבוצה הראשונה היא

15 אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), **עדכן בחירות 2009**, גיליון 3 (הערה 13 לעיל).

16 **כל אל-ערב**, 13 בפברואר 2009, מצוטט אצל לביא ורודניצקי, שם.

17 **אליסינארה**, 23 בינואר 2009, מצוטט אצל לביא ורודניצקי, שם.

הפירות המעשיים של הפעילות, דוגמת העברת חוקים המשרתים את הערבים. אך שפעילות זו מועטה, היא חשובה מאוד ואפשר להגבירה ולייעלה. "הקבוצה השנייה היא הפירות הארגוניים של הפעילות [...] לא ניתן להקל ראש בפעילות זו משום שהיעדר מנגנונים ארגוניים ישאיר ואקום שקשה לדעת אילו גורמים ימלאו אותו";¹⁸ הקבוצה השלישית היא הפירות המוראליים של הפעילות. "במצבנו, כבעלי המולדת המקוריים, אשר רוב בני עמנו נמצאים בגלות או תחת כיבוש, ואנו נשארים במולדתנו תחת שלטון של מדינה המחשיבה אותנו כאויבים, הרי שהפירות המוראליים חשובים ביותר על מנת לחזק את היכולות העצמיות ולשמור על הכבוד והזהות. פירות אלו באים לידי ביטוי ברמת הייצוג הלאומי והקיבוצי ובמעמד הפוליטי, הזהות וההכחה העצמית, ואפילו הוכחת הקיום. הדבר בא לידי ביטוי גם במאבק נגד ההסכמה המהותית למפעל הציוני, כלומר הלגיטימציה לה זוכה המדינה היהודית האתנית מצד העולם והמשטרים הערביים. לגיטימציה זו, אם תינתן, תוביל להשלכות מדיניות, חברתיות ופסיכולוגיות השוות בעומקן להשלכותיה של הנכבה".¹⁹

4. מיצוי הכוח האלקטורלי

שיעור הבוחרים הערבים והדרוזים בבחירות 2009 עמד על כ-11.6% (611,000 מתוך 5,277,000 בקירוב) וזאת בשל שיעורם הגבוה של הצעירים הערבים שבשל גילם עדיין אינם בעלי זכות בחירה. אילו היה שיעור ההצבעה בקרב היהודים והערבים זהה, היה הכוח האלקטורלי של הערבים מניב כ-13 חברי כנסת (ללא הדרוזים עמד האלקטורט הערבי על כ-10.5% מכלל בעלי זכות הבחירה, שמשקלו 12 מושבים בכנסת. לעומת זאת, האלקטורט הדרוזי היה שווה-ערך למנדט אחד). אכן שיעור המצביעים הערבים בפועל היה כ-11% מכלל המצביעים ושלוש המפלגות הערביות הצליחו להכניס 11 חברי כנסת: עשרה ערבים ויהודי אחד (דב חנין ברשימת חד"ש). נוסף על כך כיהנו שלושה דרוזים במפלגות ציוניות (הליכוד, קדימה וישראל ביתנו) וערבי אחד - ראלב מג'אדלה, שנכנס לכנסת ברשימת מפלגת העבודה כשנה לאחר הבחירות בעקבות התפטרותה של יולי תמיר מהכנסת. לאחר מכן נוספו שני חברי כנסת דרוזים בעקבות התפטרות

18 כל אל-ערב, 29 בדצמבר 2008, מצוטט אצל לביא ורודניצקי, עדכן בחירות 2009, גיליון 2 (הערה 7 לעיל).

של חברי כנסת יהודים: שכיב שנאן ברשימת עצמאות ואכרם חסון ברשימת קדימה. מניין כל הערבים והדרוזים בכנסת ערב הבחירות לכנסת התשע-עשרה עמד על 17, מספר שמשמעותו מיצוי-יתר של כוחם האלקטורלי של הערבים, ובעיקר של הדרוזים, בהתחשב בשיעור ההצבעה הנמוך.²⁰

ייצוג הולם בכנסת אין משמעותו בהכרח השפעה פוליטית של ממש. כמה חברי כנסת ערבים מצליחים להשפיע במסגרת ועדות הכנסת בתחומים הנוגעים לזכויות האזרחים הערבים, אבל השפעתם מזערית יחסית. משום כך טוען הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית כי הכנסת איננה אלא במת מחאה של הציבור הערבי, תמורה פעוטה לעומת הלגיטימיות שהשתתפות הערבים בכנסת נותנת למערכת הפוליטית הישראלית המפלה אותם. מבחינה היסטורית רק פעם אחת השפיעו הערבים השפעה של ממש - בתקופת ממשלת רבין, בין השנים 1992-1996: חמישה חברי כנסת ערבים, ממפלגות חד"ש ומד"ע, היו "בלוק חוסם" ושימשו מעין לשון מאזניים שהכריעה את תוצאות הקמת הממשלה: רבין הקים ממשלת מיעוט, אך עם זאת נמנע ממינויו של שר ערבי.

לוח 3: שיעורי הצבעתם של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת (באחוזים)²¹

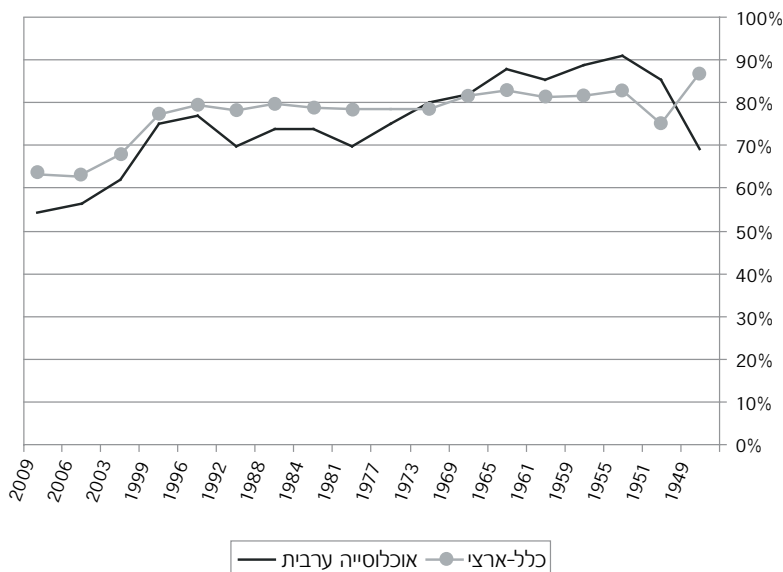
שנת הבחירות	שיעור הערבים בכלל אוכלוסיית המדינה*	שיעור הערבים בקרב בעלי זכות הבחירה	השתתפותם של הערבים בבחירות	שיעור ההשתתפות הכלל-ארצי
1949 (כנסת 1)	14.9	9.5	69.3	86.9
1951 (כנסת 2)	11.4	11.6	85.5	75.1
1955 (כנסת 3)	11.2	9.0	91.0	82.8
1959 (כנסת 4)	11.0	8.2	88.9	81.6
1961 (כנסת 5)	11.3	7.7	85.5	81.4
1965 (כנסת 6)	11.4	8.3	87.8	83.0
1969 (כנסת 7)	14.4	8.4	82.0	81.7
1973 (כנסת 8)	14.7	8.4	80.0	78.6
1977 (כנסת 9)	15.7	9.2	75.0	78.5

* כולל תושבי מזרח ירושלים שרובם אינם בעלי זכות הצבעה לכנסת. לחישוב שיעור האוכלוסייה הערבית ללא תושבי מזרח ירושלים (אחרי 1967) יש להפחית 2% מהנתון שמופיע בעמודה השנייה.

21 הנתונים על הבחירות בשנים 1949-1992 (הכנסת הראשונה עד הכנסת השלוש-עשרה) נלקחו מתוך בנימין נויברגר, **הבחירות לכנסת בציבור הערבי והדרוזי**, דפי מידע ותוכן, 3, אוניברסיטת תל-אביב: התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל, מאי 1996, עמ' 3; הנתונים על בחירות 1996 (הכנסת הארבע-עשרה) מבוססים על: אילנה קופמן ורחל ישראלי, "מכולם יוצא אחד: ההצבעה של הערבים בישראל בבחירות ב-1996", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1999, עמ' 12, 126; הנתונים על בחירות 1999 (הכנסת החמש-עשרה) מבוססים על: אסעד גאנם, "מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2001, עמ' 8, 171, 190; הנתונים על בחירות 2003 (הכנסת השש-עשרה) מבוססים על: נדום רוחאנא, נביל סאלח ונימר סולטאני, "לא משפיעים אך מצביעים: על הצבעת המיעוט הפלסטיני בבחירות לכנסת השש עשרה", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2004, עמ' 18, 329; הנתונים על בחירות 2006 (הכנסת השבע-עשרה) מבוססים על: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הודעה לעיתונות, 22 במארס 2006.

שנת הבחירות	שיעור הערבים בכלל אוכלוסיית המדינה*	שיעור הערבים בקרב בעלי זכות הבחירה	שיעור השתתפותם של הערבים בבחירות	שיעור ההשתתפות הכלל-ארצי
1981 (כנסת 10)	16.4	9.8	69.7	78.5
1984 (כנסת 11)	17.2	13.0	73.7	78.8
1988 (כנסת 12)	18.1	14.3	73.9	79.7
1992 (כנסת 13)	18.2	13.3	69.7	78.2
1996 (כנסת 14)	18.0	10.3	77.0	79.3
1999 (כנסת 15)	18.4	11.0	75.0	77.2
2003 (כנסת 16)	19.2	13.0	62.0	67.8
2006 (כנסת 17)	19.8	13.0	56.3	63.2
2009 (כנסת 18)	20.0	13.0	54.3	64.7

תרשים 1: שיעורי ההצבעה בבחירות הכלליות לכנסת: 2009–1949

לוח 4 : האבעת הערבים בבחירות לכנסת: 1949-2009 (באחוזים)²²

שנה	1949	1951	1955	1959	1961	1965	1969	1973	1977	1981	1984	1988	1992	1996	1999	2003	2006	2009
מפלגות ערביות וערביות-יהודיות																		
מק"ש/ש"י	22.2	16.3	15.6	11.2	22.5	0.6	0.8	0.5	1.0	2.0	—	—	—	—	—	—	—	—
רק"ח/חד"ש	—	—	—	—	—	23.1	29.5	36.9	50.6	37.0	32.0	33.8	23.4	37.0*	21.3	28.3**	24.3	27.5
בר"ד	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16.8**	20.9	20.2	22.3
רס"ל	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17.6	13.6	9.2	—	—	—	—	—
חד"ע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11.0	15.1	—	—	—	—	—
רע"מ***	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25.4	30.5	20.0	27.4**	32.1
סה"כ	22.2	16.3	15.6	11.2	2.5	23.7	30.3	37.4	51.6	39.0	49.6	58.4	47.7	62.4	68.6	69.2	71.9	81.9
רשימות ערביות נלוות																		
סה"כ	51.7	54.8	57.8	58.5	45.6	43.8	40.8	36.0	21.4	12.0	—	—	—	—	—	—	—	—

22 מקור: דוברגר (הערה 21 לעיל), עמ' 121; שורה אוסאקי-ליר ואסעד גאנמ, **האבעת הערבית בבחירות לכנסת ה-15**, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, 1999, עמ' 145. אלי רכס, "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, אוניברסיטת תל-אביב: מנחת קנרד אונאור לשיחקי פעולה יהודי-ערבי, 2007, עמ' 57-72. הנמנים על בחירות 2003 ו-2006 אינם כוללים את האבעתם של הערבים חושבי הערים המעורבות. אפרים ליבא ואריק דודנצקי (עורכים) **ערךן בבחירות 2009**, מס' 3 (הערה 7 לעיל).

שנה	1949	1951	1955	1959	1961	1965	1969	1973	1977	1981	1984	1988	1992	1996	1999	2003	2006	2009
מפלגות יהודיות-ציוניות																		
מפא"י/עבודה	9.6	11.7	17.8	9.7	12.9	13.0	17.0	13.0	11.0	29.0	25.8	17.3	20.3	16.6	7.4	8.8	12.8	4.6
מפ"ם	0.2	5.6	7.3	14.4	12.0	10.1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ר"צ	—	—	—	—	—	—	—	0.3	1.0	0.3	1.0	4.5	—	—	—	—	—	—
מרצ****	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
קדימה	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
חירות	0.4	0.4	0.5	2.2	1.5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
גח"ל/ליכוד	—	—	—	—	—	2.2	1.1	3.4	3.0	7.0	4.8	6.6	8.9	22.2	4.8	4.1	0.9	2.1
מפד"ל	0.6	0.7	0.2	3.7	3.7	5.2	8.4	8.2	5.2	7.0	3.8	2.9	4.8	1.7	0.5	0.6	0.2	0.2
החדשה	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ידיע	—	—	—
יהדות התורה	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.2
ש"ס	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.5	4.9	1.3	3.5	3.6	2.9	2.0
ישראל ביתנו	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.3
אחרים	15.3	10.5	0.8	0.3	1.8	2.0	2.4	1.7	6.8	5.7	15.0	9.8	3.7	5.3	10.7	9.0	1.3	1.5
סה"כ	26.1	28.9	26.6	30.3	31.9	32.5	28.9	26.6	27.0	49.0	50.4	41.6	52.3	37.6	31.4	30.8	28.1	18.1

* רשימה משותפת עם בר"ד.

** רשימה משותפת עם תע"ל.

*** מ-1996 והלאה: רשימה משותפת של חד"ע ושל התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי).

**** מ-1992: רשימה משותפת של מפ"ם, של ר"צ ושל שיתון.

ו. התנועה האסלאמית בישראל

1. צמיחתה והתבססותה של התנועה האסלאמית

לעליית האסלאם הפוליטי בקרב הערבים בישראל חברו כמה גורמים: כישלון הלאומיות הערבית החילונית, בייחוד לאחר המפלה במלחמת ששת הימים; החשיפה לקודשי האסלאם ולפעילות הדתית הענפה בגדה המערבית; היעדר הנהגה רוחנית-דתית עקב בריחת ההנהגה הערבית במלחמת 1948; תהליך מודרניזציה מואץ שערער את הסדר החברתי-מסורתי הישן ויצר תחושה של ריקנות; התעלמות מצד רשויות המדינה ממצוקות המגזר הערבי; המהפכה האסלאמית של חומיני באיראן ב-1979, אשר השפיעה גם על האוכלוסייה המוסלמית בישראל; הצטרפות מוסלמים ישראלים למכללות אסלאמיות בגדה המערבית; בואם של מטיפים מהשטחים ליישובים ערביים ופתיחת השערים בפני מוסלמים מישראל לעלות לרגל למכה החל בשנת 1978.

ב-1979 הקימה קבוצה של חוזרים בתשובה מחתרת אסלאמית ששמה **אֶסְרַת אל-ג'האד** (משפחת הג'האד). ארגון צבאי-למחצה זה חרט על דגלו את התמיכה במאבק אלים נגד הרוב היהודי ונגד המדינה. בראשית 1981, זמן קצר לאחר תחילת פעילותו, נחשף הארגון (בלא שהגיע לכדי שימוש בנשק) וחבריו נשפטו ונידונו למאסר.

מאמצע שנות השמונים התבלט שיח' עבדאללה נמר דרוויש כמנהיג הזרם המרכזי של האסלאם הפוליטי בישראל. שיח' דרוויש, תושב כפר קאסם, ניתב את ההתעוררות האסלאמית בישראל לכיוון חדש: לא עוד חתירה לעימות אלים עם שלטונות ישראל ולא עוד ניסיון לכפייה בכוח של דוגמטיות דתית על החברה הערבית, כי אם העמקת השורשים בדרך של הכשרת לבבות, שכנוע ולימוד, חינוך ותרומה להקלת מצוקות החברה.

עיקר הישגיו של דרוויש בא לידי ביטוי בהצלחתו לגייס את בני החברה לפעול למען קהילתם. התנועה האסלאמית יזמה מחנות עבודה התנדבותיים, והמתנדבים סללו כבישים פנימיים, פתחו גני ילדים, ספריות ומרפאות, ואף הקימו מועדוני ספורט וליגת כדורגל אסלאמית. ההתמקדות בפעילות חברתית-קהילתית התגלתה

כמרשם בדוק להצלחה: מבחינות רבות מילאה התנועה האסלאמית את החלל שנוצר עקב הזנחת המגזר הערבי מצד רשויות המדינה.

2. בין זהות אסלאמית לבין אזרחות ישראלית

ההשקפות הפוליטיות של התנועה האסלאמית עוצבו מתוך התחשבות מתמדת באילוצי היסוד - הצורך לתת ביטוי לדעות האסלאמיסטיות בלא לחרוג מן המותר בחוק. לפי תפיסתה של התנועה, זהותה של האוכלוסייה הערבית בישראל הורכבה משלושה מעגלים: פלסטיני, ערבי ואסלאמי. שיח' דרוויש הגדיר את השייכות הפלסטינית כראשונה במעלה, אך לא היה בכך כדי להפחית ממשקל הערביות, ובוודאי לא ממשקל הגורם האסלאמי, שלעיתים דורג כמסגרת הראשונה.

המעגל הישראלי לא נכלל בשלושת מעגלי זהות אלה. עם זאת, דוברי הזרם האסלאמי כללו את ההשתייכות לישראל כאחד ממרכיבי זהותם, אך כי בדרגת מרכזיות נמוכה יותר. יחס דואלי זה שיקף את הדילמה הסבוכה שאליה נקלעו המוסלמים בישראל, בכך שנגזר עליהם לחיות כבני מיעוט מוסלמי במדינה לא-מוסלמית.

התנועה האסלאמית הצליחה לשנות את פני החברה הערבית בישראל. מספר הנוכחים במסגדים עלה תדיר ומספר המסגדים בישראל גדל כל העת: ב-1967 היו 60 מסגדים, ב-1988 היו 80, ב-1993 - 240, ובשנת 2003 היו 363 מסגדים.²³ עם זאת, יש לציין שהצלחתה של התנועה לא באה לה בזכות רגש דתי בלבד. בעבור רבים הייתה זו הצבעת אמון בתנועה שהצליחה לתרום לקידומה של האוכלוסייה הערבית במישור החברתי, הכלכלי והתרבותי.

ב-1991 הקימה התנועה האסלאמית את "עמותת אל-אקצא לשמירה על ההקדשים והאתרים הקדושים לאסלאם". בשנים שלאחר מכן הייתה עמותה זו הרוח החיה במהלך ששם לו למטרה להשיב את נכסי הווקף לשליטת הקהילה המוסלמית.

23 הארץ, 4 בדצמבר 2003, מצוטט אצל: אלי רכס, "התנועה האסלאמית בעקבות הבחירות לרשויות המקומיות - כוח פוליטי עולה?", בתוך: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2005, עמ' 40.

ב-2001 הקימה התנועה האסלאמית את "המועצה המוסלמית העליונה" שנועדה, בין היתר, לשמש כגוף האסלאמי הנבחר אשר ירכז את הטיפול בנכסי הווקף שיועברו לטיפולו.²⁴

האם משפיעה התנועה האסלאמית על תפיסת הזהות של האזרחים הערבים בישראל? נוהד עלי מציין כי יש אזרחים ערבים הסבורים כי עמדותיה של התנועה מנוגדות לא אחת לתהליכים מרכזיים המתחוללים באוכלוסייה הערבית בישראל בעשורים האחרונים, כגון ישראליות ופליטניזציה.^{25, 26}

סקר עמדות שנערך בסוף שנת 2006 מלמד כי 22.2% מקרב כלל האזרחים הערבים המתנגדים לתנועה האסלאמית, תהא דתם אשר תהא, סבורים שהזהות הישראלית היא המרכיב החשוב ביותר בזהותם הקולקטיבית, לעומת 10.5% שהם תומכי התנועה ו-9.1% הנמנים עם חבריה.²⁷ הזהות הדתית נתפסת בעיני קבוצות אוכלוסייה ערביות שונות כבעלת חשיבות יתרה: 49.7% מקרב מתנגדי התנועה האסלאמית או האוחזים בעמדות ניטרליות סבורים שהזהות הדתית היא המרכיב החשוב ביותר בזהותם, לעומת 60.9% מאוהדי התנועה ו-72.7% מתומכיה הסבורים כך.²⁸

נוהד עלי מציין שככל שהמראיין מזדהה יותר עם התנועה האסלאמית כך הוא מייחס חשיבות רבה יותר לזהות הדתית וחשיבות נמוכה יחסית למרכיב הישראלי בתפיסת זהותו.²⁹ אשר למרכיב הלאומי-פלסטיני בזהותם של האזרחים הערבים, 28% ממתנגדי התנועה או מאלה שאינם מוגדרים כתומכיה רואים אותו כמרכיב הדומיננטי במכלול המרכיבים של זהותם, לעומת 28.6% בקרב אוהדי התנועה

24 ראו יואב שטרן, "עמותה חדשה תמלא את מקומה של 'מוסד אל-אקצה'", **הארץ**, 28 באוגוסט 2008. <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1016224.html>

25 נוהד עלי, "שינויים בזהות ותמורות בעמדות בקרב תומכי התנועה האסלאמית בישראל ומתנגדיה", בתוך: ראסם ח'מאסי (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, 3, ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2009, עמ' 304.

26 הערת העורך: הטקסט מתחילת הפסקה ועד סוף תת-פרק זה לא נכלל במהדורה הראשונה.

27 שם, עמ' 316.

28 שם, שם.

29 שם, עמ' 317.

ו-18.2% בקרב חבריה.³⁰ עלי מניח כי תפיסת עולמה של התנועה האסלאמית ביחס לתנועה הלאומית הפלסטינית - הרואה אותה כגורם העלול להיות לה לרועץ בכל הנוגע לגיבוש זהות כלל-אסלאמית אוניברסלית - הצליחה לחולל שינוי ממשי רק ביחס לחברים בתנועה. לעומת זאת, שאר האוכלוסייה הערבית בישראל, אוהדי התנועה והמתנגדים לה, מייחסים חשיבות רבה יותר לזהות הלאומית.³¹

עלי מניח עוד, שבשל השפעתו של הסכסוך הישראלי-ערבי על סוגיית הזהות הלאומית בוחרים ראשי התנועה האסלאמית בישראל שלא לנסות ולהקנות לכלל האזרחים הערבים את מסר הזהות האסלאמית-אוניברסלית, אלא רק לחברי התנועה. מצד שני, קברניטי התנועה מכירים בחשיבותו של ההיבט הפלסטיני בזהותם של הערבים אזרחי ישראל והם אינם נמנעים מלהשתמש בו כבאמצעי לגיוס חברים ותומכים.³²

לסיכום, התנועה האסלאמית בישראל נחלה הצלחה בניסיונותיה לחולל שינויים בעמדותיהם של החברים בתנועה ושל התומכים בה עד כדי יצירת חיץ באוכלוסייה הערבית: הפעילים בתנועה ותומכיה מצד אחד, וכלל האוכלוסייה הערבית - מוסלמים, נוצרים ודרוזים - מצד שני.³³

3. אפיקי התעצמות: המישור המוניציפלי

התנועה האסלאמית בחרה להתבסס בראש ובראשונה בתחום המוניציפלי משום האפשרות לפעול ביישובים שבהם ניכר כוחם של חוגי התנועה. הצלחה ראשונה נרשמה בבחירות המקומיות ב-1983: מועמדי התנועה זכו לייצוג בחמישה יישובים במשולש ובגליל ובראשות של שתי רשויות מקומיות: כפר ברא ופורידס.

תוצאות אלה היו סימן להצלחה הכבירה שבאה לאחר מכן, בבחירות המקומיות שנערכו ב-1989: תחת הססמה "האסלאם הוא הפתרון; האסלאם הוא האלטרנטיבה" (אלי-אסלאם הוא אלי-חל; אלי-אסלאם הוא אלי-בדיל) זכו מועמדי

30 עלי (הערה 25 לעיל), עמ' 316.

31 שם, עמ' 317.

32 שם, עמ' 32.

33 שם, עמ' 321-322.

התנועה לייצוג ב-14 רשויות מקומיות (12 יישובים ערביים ושתי ערים מעורבות). בחמש רשויות נבחר נציג התנועה לראש הרשות המקומית: אום אל-פחם, כפר ברא, כפר קאסם, ג'לג'וליה ורהט.

פריצת הדרך של התנועה האסלאמית ב-1989 באה על חשבון נסיגת כוחו של הקומוניזם. בבחירות אלה בלט במיוחד ניצחונה של התנועה האסלאמית באום אל-פחם: מועמד התנועה, שיח' רא'אד צלאח מחאג'נה, זכה בתמיכתם של 75% מהבוחרים והביס את מועמד הזרם הקומוניסטי וראש העיר המכהן דאז, האשם מחאמיד.

בשנות התשעים שימרה התנועה האסלאמית את כוחה במישור המוניציפלי. בבחירות המקומיות שנערכו ב-1993 זכו מועמדיה לייצוג ב-16 יישובים ובראשות של חמישה יישובים: אום אל-פחם, ג'לג'וליה, כפר ברא, כפר קאסם וכפר קרע. בבחירות של 1998 זכו מועמדי התנועה לייצוג ב-13 יישובים ובראשות של חמישה יישובים: אום אל-פחם, כפר קאסם, רהט, ג'לג'וליה וטמרה.

נסיגה מסוימת בכוחה של התנועה הסתמנה בבחירות המקומיות שנערכו ב-2003 - מועמדיה זכו לייצוג בתשעה יישובים בלבד ובראשותם של שלושה: אום אל-פחם, כפר קאסם ותל-שבע. בכל זאת שמרה התנועה האסלאמית על ראשות העיר אום אל-פחם (מעוזה מאז 1989) והעמיקה את אחיזתה בנצרת, אשר באופן מסורתי נחשבה למעוזה של רק"ח-ח"ד"ש: מועמד התנועה, אחמד זועבי, זכה ב-45.2% מקולות הבוחרים, לעומת 49.2% שקיבל ראמז ג'ראסי, מועמד חד"ש (וראש העיר המכהן). בבחירות אלה זכו נציגי התנועה האסלאמית בשמונה מתוך 17 מושבים במועצת העיר נצרת (כמספר הנציגים של חד"ש).

הבחירות המקומיות שנערכו בנובמבר 2008 עמדו בסימן היחלשות מסוימת בכוחה של התנועה האסלאמית באזור המשולש לצד התעצמות בקרב הבדווים בנגב. נציגי התנועה זכו לייצוג בתשעה יישובים ובראשותם של ארבעה יישובים: אום אל-פחם, ג'לג'וליה, רהט וחורה. לראשונה למן 1989 איבדה התנועה האסלאמית את ראשות היישוב כפר קאסם. נציגי התנועה האסלאמית נכנסו למועצות הערים כפר קאסם וטירה בעמדת מיעוט. גם בנצרת נחלשה אחיזתה של התנועה במועצת העיר: נציגי חד"ש זכו לרוב של 10 מתוך 19 מושבים, ואילו התנועה האסלאמית,

אשר התמודדה ברשימה משותפת עם גורמים פוליטיים אחרים, זכתה לייצוג במסגרת זו בשבעה מושבים בלבד. לעומת זאת, התנועה האסלאמית העמיקה את אחיזתה ביישובי הבדווים בנגב וזכתה לייצוג בארבעה יישובים (רהט, חורה, שגב-שלום ותל-שבע) ובראשותם של שניים מתוכם (רהט וחורה).³⁴

לוח 5: הישגי התנועה האסלאמית בבחירות המוניציפליות

שנת הבחירות	רשויות מקומיות שבהן נציגים מטעם התנועה האסלאמית	רשויות מקומיות בראשות התנועה האסלאמית
1983	5	2
1989	14	5
1993	16	5
1998	13	5
2003	9	3
2008	9	4

4. שאלת ההשתתפות בבחירות לכנסת: מחלוקת פנימית שסופה פילוג

לקראת הבחירות לכנסת ב-1996 ניטשה מחלוקת פנימית חריפה בשורות התנועה האסלאמית בשאלת ההשתתפות בבחירות. קבוצה אחת, בראשותו של שיח' עבדאללה נמר דרוויש, מייסד התנועה, אימצה החלטה שתמכה בהשתתפות בבחירות וביטלה את ההחלטה הקודמת, שהתקבלה ב-1995, בדבר אי-השתתפות. שיח' דרוויש ותומכיו גרסו כי יש להבטיח לערבים ייצוג הוגן ומוכר בכנסת וכי ביכולתה של התנועה לשמש כגורם מלכד ומאחד ולמנוע פיצול ובזבוז קולות

³⁴ ראוי לציין כי התחזקותה של התנועה האסלאמית בנגב הורגשה כבר לאחר הבחירות לכנסת ב-2006. שיעור התמיכה של הבדווים בנגב ברשימת רע"מ-תע"ל, שהתנועה האסלאמית היא מרכיב מרכזי בה, עלה מ-28.8% ב-2003 ל-57.7% ב-2006. ראו: אלי רכס, "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2007, עמ' 58-59.

ערביים - וכך תימנע החלשת ייצוגם של הערבים בכנסת. לחיזוק עמדתם הסתמכו אנשי התנועה על ניסיון של קבוצות מיעוט מוסלמיות במקומות אחרים בעולם.

חברי הקבוצה השנייה, בראשות שיח' רא'אד צלאח ושיח' כמאל ח'טיב, אשר ייצגו את הזרם הדוגמטי בתנועה, קבעו כי הם אינם מחויבים להחלטת התנועה להשתתף בבחירות. נציגי זרם זה טענו כי התנועה האסלאמית אינה יכולה להשתלב בחברה הישראלית כיוון שחברה זו מבוססת על מערכת חוקים יהודית-ישראלית העומדת בניגוד מוחלט להלכה האסלאמית, וכי לא תיתכן השתתפות אסלאמית במסגרת היונקת את הלגיטימיות שלה מריבונות העם היהודי.

בסיכומו של דבר נוצר פילוג בתנועה: פלג אחד, בראשות שיח' דרוויש (שנקרא לעתים "הפלג הדרומי" על שום מקום מגוריו של שיח' דרוויש, כפר קאסם, השוכן בחלקו הדרומי של אזור המשולש), אימץ גישה פרגמטית יותר בדבר ההשתלבות בחברה הישראלית. שניים מנציגיו - עבד אל-מאלכ דהאמשה (מכפר כנא) ותופיק ח'טיב (מג'לוליה) - נבחרו ב-1996 לכנסת מטעם הרשימה הערבית המאוחדת (מתוך ארבעה מנדטים שבהם זכתה הרשימה בבחירות אלה).

הפלג האחר, בראשות שיח' צלאח (המכונה לעתים "הפלג הצפוני", על שום מקום מגוריו של שיח' צלאח, אום אל-פחם, השוכן בחלקו הצפוני של אזור המשולש), אימץ גישה נוקשה ודוגמטית יותר, הדוגלת ברעיון הקמתם של מוסדות עצמאיים בעבור החברה הערבית. שיח' צלאח קרא להקים תשתית חברתית חלופית שתספק לחברה את צרכיה בכוחות עצמה (בערבית: **אל-מג'תמע אל-עצאמי**, קהילה בלתי תלויה), בלא להיות תלויה בחסדי השלטון המרכזי, באמצעות הקמתם של גופים עצמאיים בתחום התעשייה, המסחר, הבריאות, החינוך והביטחון האזרחי.

לסיכום, מבט על עשרים שנות פעילות פוליטית במישור המוניציפלי ובמישור הארצי מעלה כי התנועה האסלאמית תרמה להיווצרותו של מרכז פוליטי-רעיוני חדש הן במשולש והן בנגב לצד המרכז הפוליטי-רעיוני המסורתי בגליל, שם החזיקו חוגים פוליטיים קומוניסטיים ולאומיים בבכורה משך עשרות שנים.

5. הבדלים בין התנועה הצפונית לדרומית³⁵

נוהאד עלי סבור כי היעד המרכזי של התנועה האסלאמית בישראל על שני פלגיה הוא העצמת הזהות הדתית של המוסלמים בישראל.³⁶ מוהנד מוצטפא מונה את ההבדלים בין שתי התנועות האסלאמיות בישראל, הצפונית והדרומית. לדבריו, התנועה הצפונית היא תנועה חוץ-פרלמנטרית המתאפיינת ב"פוליטיקה של שונות", המתמקדת בפעילות מעין-אוטונומית בתוך הקהילה, תוך התרחקות ככל האפשר ממוסדות המדינה. התנועה מנסה לבנות קהילה עצמאית בלתי-תלויה (מולתמע עצאמי) ושוללת את כל הנוסחאות שמציעות התנועות הפרלמנטריות הערביות כגון מדינת כל אזרחיה, אוטונומיה או מדינה דו־לאומית. לדעת מוצטפא, המחסד הביטחוני "רודף" את התנועה האסלאמית הצפונית בשל נטייתה שלא להיכלל בחברה הישראלית ובמוסדותיה. התנועה רואה את המוסלמים בישראל כחלק אינטגרלי מהעולם המוסלמי, ואכן גורמי הביטחון נקטו אמצעים נגד הפלג הצפוני של התנועה בשל פעילות שנתפסה כסיוע לחמאס. משום כך נסגרו עמותות לגיוס כספים שהעבירו תרומות למשפחות חללים בשטחים.

התנועה הדרומית, לעומת זאת, מייצגת "פוליטיקה של הכרה" המבקשת לשפר את מעמדם ואת מצבם של הערבים המוסלמים בישראל במגוון דרכים: משא ומתן, השפעה ולחץ על המדינה ועל הרוב היהודי כדי לאלצם להכיר בזכויות הקיבוציות של המיעוט הערבי. התנועה מנצלת את השתתפותה בפרלמנט למימוש מטרותיה וסבורה כי מצבם של המוסלמים בישראל הוא מצב ייחודי המחייב התייחסות נפרדת.³⁷

שתי התנועות נבדלות גם בדרך שבה הן מכנות את עצמן. התנועה הצפונית מכנה את עצמה "התנועה האסלאמית בפנים הפלסטיני" ואילו הדרומית נהגה

35 הערת העורך: תת־פרק 5 ותת־פרק 6 לא נכללו במהדורה הראשונה.

36 נוהאד עלי, פונדמנטליזם דתי כאידיאולוגיה וכפרקטיקה: התנועה האסלאמית בישראל בפרספקטיבה השוואתית, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, חיפה: אוניברסיטת חיפה, החוג לסוציולוגיה, 2006.

37 מוהנד מוצטפא, "ההשתייכות הפוליטית של התנועה האסלאמית בישראל" בתוך: אלי רכס ואריק רודניצקי (עורכים), מיעוטים מוסלמים במדינות רוב לא־מוסלמי: התנועה האסלאמית בישראל כמקרה מבחן, אוניברסיטת תל־אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2011, עמ' 105.

לכנות את עצמה "התנועה האסלאמית בארץ", אולם לאחר שנבחר שיח' חמאד אבו דעאבס לראשות התנועה הדרומית בשנת 2010 הוא החל להשתמש בשם הקרוב יותר לזה של התנועה הצפונית - "התנועה האסלאמית בפנים הפלסטיני [של שנת] 48".

התנועה הדרומית תומכת בתהליך השלום ואף תמכה בהסכמי אוסלו, דבר שהתנועה הצפונית כינתה "מעשה בגידה"³⁸. התנועה הצפונית התנגדה גם למסמך "החזון העתידי של הערבים בישראל" (ראו פרק 7) משום שנקודת המוצא שלו היא האזרחות הישראלית, אם כי ההנמקה נגד המסמך התבססה על היבט פרוצדורלי מוסדי. שיח' אבראהים צרצור, שהיה ראש התנועה האסלאמית הדרומית באותה תקופה, הוקיר את מסמך "החזון העתידי" אולם טען שהציבור הערבי צריך לאמץ שיטה של "ערפול קונסטרוקטיבי" ולא להגדיר את עמדותיו בכל עניין. התנועה הדרומית משתפת פעולה עם ארגוני הפעולה של החברה האזרחית הערבית והכללי-ישראלית ואילו התנועה הצפונית תוקפת את הארגונים הללו משום שהם נסמכים על תרומות מכספים זרים ולא-אסלאמיים המשפיעים על דרכם, לדעתה.³⁹

התנועה האסלאמית מראשיתה - וגם כיום לאחר התפצלותה לשתי תנועות - פועלת לספק את צרכי הקהילה המוסלמית באמצעות הקמת מערכת עצמאית של תשתיות ושירותים שונים בתחומי החינוך (בעיקר גני ילדים ומשפחתונים וכן מכללה אסלאמית הפועלת באום אל-פחם, חוגים וכיתות לקוראן וחדי'ת); הבריאות (מרפאות חירום ואמבולנסים); הדת והתרבות (מסגדים, מרכזים קהילתיים וספריות, קבוצות ספורט; קראטה וליגת כדורגל, חנויות ספרים); הרווחה (איסוף וחלוקה של כספי צדקה לנזקקים ולמשפחות של חללים פלסטינים, מלגות לסטודנטים, מימון חתונות אסלאמיות לנזקקים); התקשורת (עיתונים, ערוצי רדיו וטלוויזיה פיראטיים, אתרי אינטרנט). ב-2003 נעצרו ראשי הפלג הצפוני של התנועה בחשד שסייעו לחמאס. חלקם שוחררו וחלקם האחר, ובהם שיח' רא'אד צלאח, נשארו

38 רכס 2007 (הערה 34 לעיל).

39 מוהנד מוצטפא, "דמוקרטיזציה, פוליטיזציה ומנהיגות: הפוליטיקה המקומית הערבית בישראל", בתוך: אסעד גאנם ופייסל עזאיה (עורכים), **האם ניתן לצאת מהמשבר? השלטון המקומי הערבי בישראל בתחילת המאה ה-21**, ירושלים: כרמל, 2008, עמ' 112.

במעצר עד שנחתמה עסקת טיעון בין עורכי דינם לבין הפרקליטות. העברות העיקריות שיוחסו להם היו עברות כלכליות (הקשורות לכספים שהם קיבלו מחו"ל והעבירו לשטחים תוך עברה על החוק למניעת הלבנת הון) וכן מגע עם סוכן זר וחברות בארגון טרור. לבסוף נותרה על כנה רק העברה הכלכלית.

נוהאד עלי מדגיש את המרכיב הלאומי בדרכן של שתי התנועות האסלאמיות. שתיהן רואות את עצמן כחלק מתנועת הלאומית הערבית והפלסטינית ונאלצות להתמודד עם הסתירות והמתחים בין דת לבין לאומיות מודרנית.⁴⁰ למשל, בשנות התשעים פתחה התנועה במבצע נרחב לשיקום מסגדים ובתי קברות מוסלמיים בערים או באזורים נטושים משנת 1948. במקרים שבהם תוכננו מפעלי בנייה באזור של קברים מוסלמיים, עתרה התנועה לבתי המשפט באמצעות עמותה השייכת לה בתביעה להפסיק את העבודות. במסגדים נטושים ניסו פעיליה לבצע עבודות שיקום בעצמם ולהשתלט על המקום. אפרת בן-זאב ועיסאם אבואריא רואים בכך פעילות לאומית במסגרת הרה-פלסטיניזציה של המקומות.⁴¹

התנועה האסלאמית הכריזה על יחסים טובים עם הנוצרים אולם פרשת מסגד שיהאב אל-דין בנצרת שאירעה בשנת 1997 העיבה על היחסים בין שתי העדות הדתיות. בדצמבר באותה שנה פלשו פעילי התנועה האסלאמית בנצרת לחלקה הסמוכה לכנסיית הבשורה, שטח שהעירייה ביקשה לבנות בו כיכר ציבורית נאה שהאפיפיור היה אמור לחנוך בביקור המילניום שלו בשנת 2000. נציג התנועה בנצרת, סלמאן אבו-אחמד, טען שהמקום שייך לווקף ועל כן יש לבנות בו מסגד על שם קברו של קדוש הנמצא בסמיכות. הסכסוך נובע מהשינוי הדמוגרפי ב"עירו של ישו", שבו הפכו המוסלמים לרוב מכריע של התושבים (כ-70% הם

⁴⁰ נוהאד עלי, "התנועה האסלאמית בישראל: בין דת, לאומיות ומודרניות", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), *מערבולת הזהויות, דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות*, תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר, 2010, עמ' 132-164.

⁴¹ Efrat Ben-Ze'ev and Issam Aburayya, "Middle Ground Politics and the Re-Palestinization of Places in Israel", *International Journal of Middle East Studies* 36/4 (2004), pp. 639-55. ראו גם נמרוד לוז, "התנועה האסלאמית והפיתוי של הנוף המקודש: המאבק על הקרקע דרך מקומות קדושים", בתוך: אלי רכס ואריק רודניצקי (עורכים), *מיעוטים מוסלמיים במדינות רוב לא-מוסלמי: התנועה האסלאמית בישראל כמקרה מבחן*, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז משה דיין וקרן קונרד אדנאואר, 2011, עמ' 75-85.

מוסלמים). התנועה האסלאמית ביקשה לבנות מסגד גדול שיאפיל על כנסיית הבשורה ועד מהרה פרצו מעשי אלימות בין מוסלמים ונוצרים. התנועה האסלאמית החלה לבנות את המסגד ללא היתר בנייה ולבסוף נהרס המסגד בהוראת משרד הפנים והכיכר נבנתה, אולם המחלוקת לא הסתיימה. כיום, לאחר שנחנכה הכיכר, מפעילה התנועה האסלאמית את מבנה קבר שיהאב אל-דין כמסגד והיא משתמשת בכיכר הציבורית כמעין "חצר" שבה מצטופפים מתפללים בימי שישי. במרכז הכיכר נתלו שלטים ועליהם פסוקי קוראן המדגישים את עליונות האסלאם.

6. פעילות התנועה האסלאמית הצפונית בסוגיית מסגד אל-אקצא

שיח' רא'אד צלאח והתנועה האסלאמית הצפונית שבראשותו מנהלים מאז שנת 1996 מסע תקשורתי ששמו "אל-אקצא בסכנה" ומאשימים את מדינת ישראל בהצבת סכנה מתמדת לשלומה של המקום הקדוש לאסלאם הממוקם במקום שבו יהודים מאמינים ששכן בית המקדש על הר הבית.⁴² המניע למסע התקשורתי הוא אירוע פתיחת המוצא הצפוני של מנהרת הכותל בשנת 1996 שלוה באלימות רבה מצד פלסטינים נגד יהודים. באותה שנה החלה התנועה לארגן באום אל-פחם עצרת המונים תחת אותה כותרת, ושלאחר מכן הפכה להפגנת כוח שנתית של התנועה. באותו זמן החלה התנועה האסלאמית הצפונית לארגן עבודות התנדבות להכשרת אולם תפילה גדול בחלל אורוות שלמה שמתחת למתחם אל-אקצא-הר הבית ולאחר מכן החלה לבנות אולם תפילה מתחת למסגד אל-אקצא ששמו "אל-אקצא אל-קדימה" (אל-אקצא הקדום). המשטרה השולטת על פתחי הכניסה למתחם העלימה עין מפעילות זו וגורמים יהודיים האשימו את התנועה ואת הווקף בהרס שרידים בעלי חשיבות ארכאולוגית. פעילותו של שיח' רא'אד צלאח, ראש הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, בעניין אל-אקצא נועדה לקשר בין התנועה האסלאמית בארץ לבין העולם המוסלמי. בריאיון לאתר אסלאם און-ליין תיאר שיח' רא'אד צלאח, את הרחבת פעילותה של התנועה מהרמה המקומית אל הרמה הפלסטינית הכללית ואל הרמה העולמית: "לתנועה האסלאמית ולהנהגתה היה תפקיד בולט בעניין אל-

42 ראו יצחק רייטר, מירושלים למכה ובחזרה: ההתלכדות המוסלמית סביב ירושלים, ירושלים:

מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005.

קדס ומסגד אל-אקצא הכבושים. [תפקיד זה] החל להתרחב מהרמה המקומית לרמה הפלסטינית הכללית ומשם לרמה העולמית, [בעיקר] סביב עניין אל-קדס ומסגד אל-אקצא הכבושים. [העיסוק בהם] פתח לתנועה את הדלתות ליצירת קשרים בין-לאומיים בכל העניינים שהיא מרבה לעסוק בהם". בין נושאים אלה כלל צלאח את ירושלים, את אל-אקצא, את זכות השיבה ואת שבירת המצור על עזה. נושא נוסף שציין היה "הקשר עם העומק הערבי והעומק האסלאמי ועם האנושות באופן כללי שנועד להצגת העמדה הפלסטינית הצודקת בפני כל אנשי העולם, ולחשיפת הטענות המזויפות של השיח הציוני".⁴³

אכן לתנועה האסלאמית פעילות ענפה בעולם המוסלמי. שיח' רא'אד צלאח מוזמן לוועידות כלל-אסלאמיות וזוכה לסיקור של אמצעי התקשורת בעולם המוסלמי ושל רשתות טלוויזיה לוויניות בערבית, שם הוא מכונה "שיח' אל-אקצא".

⁴³ ל' ברקן, "התנועה האסלאמית בישראל: מעיסוק בירושלים לעיסוק בכלל הנושא הפלסטיני",

המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון, 1 באוגוסט 2010:

http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&dbid=articles&act=show3&dataid=2466

ז. הפוליטיקה המוניציפלית

1. ההבדל בין הפוליטיקה המוניציפלית לבין הפוליטיקה הארצית

בנימין נויברגר ושרה אוסצקי-לזר מסבירים את השוני בין הפוליטיקה המקומית הערבית לבין הפוליטיקה הארצית: הפוליטיקה המקומית מעשית יותר, חומרנית, פלגנית, חמולתית, עדתית ובעלת גוון אישי, ולעומת זאת היא אידאולוגית, מפלגתית ולאומוית פחות מהפוליטיקה הארצית. השלטון המקומי ביישוב הערבי מאפשר לפעול למימוש אינטרסים מקומיים (חינוך, בריאות, תשתיות כבישים), שלחלקם גם גוון לאומי מובהק (סוגיות כמו קרקעות, בנייה, תכניות מתאר וחינוך), ולפיכך הוא מקנה למחזיקים בשלטון עוצמה פוליטית ויוקרה חברתית, מבטיח יתרונות מוחשיים לקבוצה השלטת (חמולה, עדה דתית או מפלגה), ולעתים אף משמש קרש קפיצה לפוליטיקה הארצית.

שיעור ההשתתפות הגבוה בבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי (לאורך השנים הוא נע בין 85% ל-90%, אף כי ירד מעט בבחירות האחרונות ב-2008) מעיד כי הפוליטיקה המוניציפלית חשובה בעיני הערבים אף יותר משהיא חשובה בעיני היהודים, כפי שמעידים הנתונים בלוח 6 להלן:

לוח 6: שיעורי ההצבעה בארבע מערכות הבחירות המוניציפליות האחרונות⁴⁴

השנה	המגזר הערבי	המגזר היהודי
1993	89%	53%
1998	91%	54%
2003	³⁹ 86%	40%
2008	78%	42%

⁴⁴ הנתונים על הבחירות בשנים 1993, 1998 ו-2003 מבוססים על פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומופיעים אצל רען כהן, **זרים בביתם: ערבים, יהודים, מדינה**, אוניברסיטת תל-אביב: דיוון, 2006, עמ' 136. הנתונים על בחירות 2008 מבוססים על תוצאות ההצבעה כפי שנמסרו מטעם משרד הפנים. ראו:

הפוליטיקה המוניציפלית חשובה מאוד בעיני הערבים משום שהמוסדות הממלכתיים המרכזיים (הממשלה, הכנסת ובתי המשפט) וכן יתר המוסדות הארגוניים הציבוריים החשובים (כמו ההסתדרות, ארגוני המעסיקים, תנועות ההתיישבות, המפלגות הגדולות והמוסדות להשכלה גבוהה) נתונים ממילא בשליטת הרוב היהודי. לעומת זאת, כפי שטוען נאיר אבו־שרקיה, השלטון המקומי הוא המסגרת הארגונית החשובה ביותר במגזר הערבי בישראל מכיוון שהוא האפיק הכמעט בלעדי להתפתחותם הפוליטית, החברתית והכלכלית של הערבים במדינה; הוא מספק להם הזדמנות כמעט יחידה לניהול עצמי ולפיתוח היישוב שבו הם מתגוררים.

בשנת 1948 היו רק שתי עיריות ערביות (נצרת ושפרעם) ומועצה מקומית ערבית אחת (כפר יאסיף). בכל שאר היישובים שלטו מוח'תארים, בני אחת החמולות הגדולות, שקיבלו את מינוים מידי קציני המחוז. לפי נתוני משרד הפנים לשנת 2008, יש 77 רשויות מקומיות במגזר הערבי והדרוזי: 13 ערים (אום אל־פחם, באקה-ג'ת, טייבה, טירה, טמרה, כפר קאסם, נצרת, סח'נין, קלנסווה, רהט, שאגור, שפרעם ועיר הכרמל) ו-64 מועצות מקומיות (53 ערביות ו-11 דרוזיות). כמו כן יש כמה עשרות יישובים המשויכים לשלוש מועצות אזוריות ערביות⁴⁵ (לנתונים מפורטים ראו פרק 1, האוכלוסייה הערבית בישראל: נתוני יסוד).

2. מעמדה של החמולה כגורם כוח והשפעה

מחמד אמארה גורס שהחמולה היא הכוח והארגון המוביל בפוליטיקה המוניציפלית של החברה הערבית. עוצמתה של החמולה רבה מאוד וגם מפלגות בעלות גוון אידאולוגי מובהק, כמו חד"ש, אינן יכולות להתעלם ממנה. אף שלהלכה המפלגות

⁴⁵ שיעור ההצבעה בבחירות המוניציפליות ב-2003 ירד מעט ביחס לשנים קודמות עקב המחאה העממית (בעיקר ביישובים דרוזיים) שהתבטאה בהחרמת הבחירות בשל תכניתה של הממשלה לאחד רשויות מקומיות, מהלך שבאחדים מהיישובים לא נעשה בהכרח על דעת התושבים. בכל זאת, גם בבחירות אלה היה שיעור ההצבעה הכללי במגזר הערבי גבוה מאוד.

⁴⁶ ראו נתוני הרשויות המקומיות בישראל באתר משרד הפנים:

[http://www.moin.gov.il/Apps/PubWebSite/mainmenu.nsf/4DF815EA4AC4E503C225.6BA6002EE732/0679F163FEB2CD1C2256E12004565B0/\\$FILE/News.xls](http://www.moin.gov.il/Apps/PubWebSite/mainmenu.nsf/4DF815EA4AC4E503C225.6BA6002EE732/0679F163FEB2CD1C2256E12004565B0/$FILE/News.xls)

נאבקות במבנה המסורתי, ההצבעה בעדן מונעת לרוב משיקולים חמולתיים.⁴⁷ נויברגר אומר כי סיכוייו של מועמד להיבחר הם אפסיים אם אין הוא זוכה לתמיכתה של החמולה גדולה. לכך יש כמובן מחיר, משום שמועמד שנבחר בזכות קולותיהם של בני החמולה נותר חייב להם בשל תמיכתם בו. מחויבותו מתבטאת במתן טובות הנאה, כגון מינויים למשרות במוסדות המוניציפליים ובמערכת החינוך המקומית או במתן הקלות והנחות אחרות.⁴⁸ ביישובים גדולים נכרתות בריתות ועסקאות שונות בין חמולות ותתי-חמולות.

הפוליטיקה החמולתית עשויה ללבוש כמה צורות: מאבק בין חמולות גדולות, התארגנות של כמה חמולות קטנות מול חמולה גדולה או פיצול ומאבק בין בתי-אב בתוך חמולת האם. בין החמולות עשויות להיווצר קואליציות קבועות או ארעיות, ולעיתים מתפלגת החמולה על בסיס מפלגתי.

מוהנד מוצטפא סבור כי תהליך המודרניזציה חיזק את מעמדה של החמולה משום שהאדמה איבדה את חשיבותה הכלכלית והעלייה ברמת החיים ביטלה את הבדלי המעמדות בין החמולות. כך יכולות חמולות שבעבר היו חלשות מבחינה כלכלית להתמודד על מוקדי הכוח ביישוביהן מול החמולות הגדולות. מוצטפא ואמארה קובעים, כי החמולה המשיכה לשמר את כוחה ואת מעמדה בפוליטיקה המקומית אף שהמבנה המסורתי שלה השתנה. למשל, החלו להיערך בחירות מקדימות לבחירת מועמד החמולה לראשות היישוב, עלה מעמדם של המשכילים ברשימות החמולתיות, והחמולות החלו להשתמש באמצעי התקשורת בתעמולתן בבחירות המקומיות.⁴⁹ מוצטפא הצביע במחקר אחר על הפרדוקס של התחזקות

⁴⁷ מחמד אמארה, "החמולה בפוליטיקה הערבית: הסתגלות לדפוסים משתנים", בתוך: אלי רכס (עורך), **הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות**, תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 1998, עמ' 91-97.

⁴⁸ נויברגר בנימין, **המיעוט הערבי: ניכור והשתלבות**, יחידה 11 בקורס "ממשל ופוליטיקה", תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1998.

⁴⁹ מוהנד מוצטפא, "הבחירות המקומיות בקרב המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל: התחזקות של החמולה ושקיעת המפלגות", בתוך: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2005, עמ' 18-24.

המבנה המסורתי והחמולתי לצד העמקת תהליך המודרניזציה, והראה כי המנהיגים המקומיים אינם יכולים לשמש בפוליטיקה הארצית.⁵⁰

עדות נוספת לעוצמתה של החמולה בפוליטיקה המקומית מספק הנתון שלהלן: ב-42 מתוך 53 היישובים הערביים שבהם נערכו בחירות מוניציפליות באוקטובר 2003, נבחר ראש הרשות המקומית על פי השתייכותו המשפחתית, ואילו רק ב-11 יישובים נבחר ראש מועצה על פי השתייכותו המפלגתית. גם אם אופפת עמימות מסוימת את החלוקה בין רשימה משפחתית לבין רשימה מפלגתית, עדיין יש בנתון זה משום הוכחה נוספת לחשיבותה של החמולה בפוליטיקה המקומית ביישוב הערבי.

נתון אחר המצביע על חשיבותה של החמולה בפוליטיקה המוניציפלית הוא השפעתה על דפוסי ההצבעה. ביישובים אחדים דומה שההצבעה לרשות המקומית מתנהלת על פי קווים חמולתיים-משפחתיים ברורים. בבחירות המוניציפליות של שנת 2008 ייצג כל אחד מארבעת המועמדים הראשונים לראשות היישוב כפר קרע חמולה או משפחה גדולה: מצארוה, יחיא, מצאלחה וע'ת'מאנה. תמונה דומה הצטיירה בכפר קאסם, שם שלושת המועמדים לראשות העיר ייצגו משפחות גדולות בעיר (צרצור, עיסא וטה) וכן בכסיפה (כל מועמד ייצג משפחה: אבו-רביעה, אבו-חמיד, נאסארה, זבארגה, עמור) וביישובים אחרים.

יש הטוענים כי בבחירות לכנסת החמולה מאפשרת לבניה חופש הצבעה, אולם בבחירות לרשויות המקומיות, שבהן טמון כוחה האמיתי, מורה החמולה לאנשיה כיצד להצביע. על פי רוב הללו מצייתים, שכן ראשי החמולה אינם מתקשים לגלות מיהם אותם מעטים שהחליטו להצביע בניגוד להוראה.⁵¹ ככל הנראה תרמה לכך העובדה שהרשות המקומית פותחת אפשרויות תעסוקה וניעות.

50 מוהנד מוצטפא, "מאפייני הפוליטיקה המקומית הערבית וסוגיית המנהיגות" בתוך: עזיז חידר (עורך), קריסת הרשויות המקומיות הערביות: הצעות להבניה מחדש, ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2010, עמ' 76-104.

51 על מעמדה החזק של החמולה ביישוב הערבי ראו גם כתבתו של מירון רפפורט, "קלפי לכל משפחה", הארץ, 27 באפריל 2007: <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/852258.html>.

3. הפוליטיקה המוניציפלית בערים המעורבות

דפוסי הפוליטיקה המקומית של התושבים הערבים בערים המעורבות שונים מאלה שבכלל היישובים הערביים מכיוון שבערים אלה הערבים הם מיעוט. שיעור התושבים הערבים בעכו (שם שיעורם היחסי מכלל תושבי העיר הוא הגבוה ביותר בהשוואה לערים המעורבות האחרות, למעט ירושלים) אינו עולה על 26%, ואילו שיעורם מכלל תושבי תל-אביב-יפו הוא כ-4% בלבד (להרחבה ראו פרק 1, האוכלוסייה הערבית בישראל: נתוני יסוד). לפיכך, לקראת הבחירות המוניציפליות בולטים שני דפוסי פעילות: דפוס אחד מתבטא באיחוד כוחות - גורמי כוח פוליטיים ערביים מתאחדים כדי להתמודד על מושבים במועצת העיר ברשימה משותפת תוך הדחת חילוקי הדעות הפוליטיים לקרן זווית (ולו באופן זמני), וזאת כדי להעצים את כוחם הפוליטי. בבחירות המקומיות שנערכו בנובמבר 2008 הורכבה ברמלה רשימה משותפת, ובזכות תמיכתם של כל הזרמים הפוליטיים (למעט חד"ש) זכתה לייצוג של שני מנדטים במועצת העיר. בנצרת עילית, על רקע הפיצול הפוליטי במחנה הערבי שאפיין את הבחירות של שנת 2003 ואשר בעטיו לא היה נציג ערבי במועצת העיר, הוקמה הפעם "רשימה משותפת לדו-קיום", שחבריה היו נטולי שיוך מפלגתי ברור (כל חברי הרשימה היו ערבים). הרשימה זכתה לייצוג של שני מנדטים במועצת העיר.

דפוס הפעילות השני מבטא מחאה מסוג מסוים, המתבטאת בהצגת מועמדות של רשימה ערבית למועצת היישוב או מועמד ערבי לראשות היישוב, אף שסיכוייהם להיבחר אפסיים. בבחירות המקומיות שנערכו בנובמבר 2008 התמודדה חד"ש לראשונה על מקום במועצת העיר כרמיאל. בשנים האחרונות מספר התושבים הערבים המתגוררים בעיר הולך ועולה, אך הרשימה לא עברה את אחוז החסימה. הנימוק העיקרי להתמודדות היה "לשלוח מסר ברור למסד השלט, שתכנן לנקות את העיר הזו מערבים"⁵². בעכו, אולי כהתרסה בגין הרושם הקשה של העימותים בין יהודים לבין ערבים שהתחוללו בעיר במוצאי יום הכיפורים תשס"ט, הציג איש חד"ש, אחמד עודה, את מועמדותו לראשות העיר מול ראש העיר המכהן וזכה לתמיכתם של כ-13% בלבד מהבוחרים. גם בתל-אביב-יפו הציגה אסמא'א אנבאריה-זחאלקה, נציגת דע"מ (ארגון הפעולה הדמוקרטית), את מועמדותה לתפקיד ראש העיר. היא קיבלה 580 קולות בלבד (כחצי אחוז מקולות המצביעים).

4. השיקול העדתי-דתי

הפיצול העדתי-דתי (חלוקה בין נוצרים לבין מוסלמים ודרוזים) הוא רב השפעה על הפוליטיקה המקומית, בעיקר בגליל, שם רבים היישובים המעורבים מן הבחינה הדתית-עדתית (כגון אבו־סנאן ושפרעם: מוסלמים-נוצרים-דרוזים; מע'אר: נוצרים-דרוזים; נצרת וסח'נין: נוצרים-מוסלמים). קשה להבין את הפוליטיקה של נצרת, למשל, בלא להתחשב בפיצול הדתי בין מוסלמים לבין יוונים-אורתודוקסים ויוונים-קתולים, וזאת למרות השפעתם החזקה של מערכים אידאולוגיים כמו הלאומיות הפלסטינית והקומוניזם, אשר הגורם הדתי הוא מרכיב שולי בעיניהם.

ח. גופי הנהגה ארציים חוץ-פרלמנטריים

1. הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל

בראשית שנת 1974 הוקם הוועד הארצי של ראשי הרשויות הערביות בישראל ביוזמתם של 15 ראשי רשויות מקומיות ערביות מהגליל ומהמשולש. הקמת הארגון נשזרה במסכת רחבה יותר של התארגנויות ערביות כלל-ארציות באמצע שנות השבעים. עם מקימי הוועד נמנו גופים כמו ההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים (ראו להלן) והוועדה הארצית להגנה על האדמות הערביות. תנופה זו ביטאה תמורה פוליטית-חברתית: בקרב שכבה חדשה של פעילים פוליטיים גמלה ההחלטה כי אין להסכין עוד עם מחדלי השלטון ויש ליטול את היוזמה לידיהם. הוועד חרט על דגלו את המאבק לשוויון אזרחי, ועיקר מעייניו מוקדש לענייני כספים ותקציבים, דבר שלשמו הוקם במקור. ראשי הוועד נאבקים במשרד הפנים וברשויות המדינה האחרות ומתאמצים לבטל את אשר נראה בעיניהם כחסור שוויון וכעיוותי תקציב.

בשנה הראשונה לקיום הוועד פעלו רשויות המדינה לקירובו ולטיפולו. בשלהי 1974 נועדו חברי הוועד עם ראש הממשלה יצחק רבין והציגו את מצוקת הרשויות המקומיות הערביות בתחומים כמו חקלאות, תעשייה, שטחי שיפוט, חינוך ובריאות. כשנתיים לאחר מכן, במאי 1976, נערכה פגישה נוספת של חברי הוועד עם ראש הממשלה. בפרק הזמן שחלף עלה מאוד מעמדו של הוועד: מגוף העוסק בסוגיות מוניציפליות הוא הפך לארגון ייצוגי שמעייניו מופנים למישור הלאומי. אירועי "יום האדמה" ב-30 במארס 1976 מילאו תפקיד מרכזי בתהליך זה.

משנות השמונים, ובהשראתה של ר"ק-ח-חד"ש, הרחיב הוועד הארצי את מעורבותו בתחום הפוליטי-לאומי. פעילותו של הוועד בנושאים מקומיים ולאומיים הפכו אותו למעין ממשלה של הערבים בישראל. למשל, ב-1980 תמך הוועד בשביתה כללית של הערבים בישראל שאורגנה במחאה על ההתנקשות בראשי העיריות הערבים בגדה המערבית, וקרא לראות בשביתה אות לתמיכה במאבק הפלסטיני ובתביעה להקמת מדינה פלסטינית לצד ישראל. לצד זאת נטל הוועד הארצי לידייו את האפוסטרופות על מכלול הבעיות החברתיות והכלכליות של האוכלוסייה

הערבית בישראל והדבר השתקף בעיסוקו בתחומים כמו השגת רישיונות בנייה לבתים שנבנו ללא רישיון; עיסוק נמרץ בתחום החינוך, התרבות והנוער; הקמת ועדים לענייני חקלאות; הקצאת שטחים לתעשייה ולבניית דיור לזוגות צעירים וכן הרחבת שירותי הדת ושחרור נכסי הווקף המוסלמי.

בדצמבר 2006 התפרסם מסמך "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל" מטעמו של הוועד הארצי. מסמך זה היה הראשון בסדרה של ארבעה ניירות עמדה שהציגו תפיסה כוללת בדבר עתידו של המיעוט הערבי מנקודת ראות לאומית-קולקטיבית במדינה ישראל (לדין נרחב על מסמכי החזון ראו פרק 7, מעמד המיעוט הערבי במדינת ישראל).

2. ועדת המעקב העליונה של הערבים בישראל

ועדת המעקב העליונה של הערבים בישראל היא ארגון פוליטי בלתי תלוי שהוקם בשנת 1982 כדי לרכז את הפעילות הפוליטית של הערבים בישראל ולתאם בין הגופים השונים המשתייכים לציבור זה. בוועדת המעקב חברים ראשי הרשויות המקומיות הערביות, חברי הכנסת הערבים וכן נציגים של ארגונים חוץ-פרלמנטריים.

הקמת ועדת המעקב הייתה שיאו של תהליך התארגנות פוליטית מחדש של הציבור הערבי בישראל שהחל באמצע שנות השבעים. ראשיתו של התהליך בהקמת הוועד הארצי של ראשי הרשויות הערביות (בשנת 1974). בתהליך זה הוקמו מפלגות ערביות חדשות, ארגונים חוץ-פרלמנטריים חדשים (עמותות) והתבססה מעורבותם של הערבים בישראל במערכת הפוליטית.

ועדת המעקב מגיבה לרוב להתפתחויות הנוגעות לערבים בישראל ולפלסטינים בשטחים באמצעות הודעות לתקשורת, ולעתים נדירות קוראת לצאת להפגנות ולקיים שביתות מחאה. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא קריאתה של הוועדה לציבור הערבי לצאת ביום 1 באוקטובר 2000 ולהפגין במחאה על עלייתו של חבר הכנסת אריאל שרון למתחם הר הבית, אל-חרם אלשריף, ועל מותם של אזרחים פלסטינים שם.

הוועדה מארגנת דרך קבע שתי עצרות מרכזיות בכל שנה: האחת ב-30 במארס לציון "יום האדמה", והשנייה ב-1 באוקטובר לציון אירועי אוקטובר 2000. רשויות המדינה לא הכירו רשמית בוועדת המעקב; אף שהוועדה השיגה במהרה מעמד של גוף המייצג את הציבור הערבי בישראל, הקפידו רשויות המדינה כי המגעים אתה יהיו בלתי רשמיים. עם זאת נערכו שני מפגשים בינה לבין ראש הממשלה, האחד לאחר הטבח בחברון (פברואר 1994) והשני במהלך אירועי אוקטובר 2000.

3. ההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים

שכבת האינטליגציה הייתה מזו ומעולם אוכלוסיית יעד ומאגר גיוס פוליטי ראשון במעלה בעבור מק"י ורק"ח. בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים התגבשה שכבת משכילים חדשה בקרב הערבים בישראל ורק"ח נערכה במשנה מרץ לגייס את חבריה לשורותיה. היא ניהלה פעילות מסודרת בקרב תלמידי התיכון, המורים, הסטודנטים והאקדמאים.

בראשית שנות השבעים הוקמו ביוזמת רק"ח שני ארגונים אזרחיים כלל-ארציים שהופנו לשכבת בני הנוער והצעירים הערבים. גוף אחד היה **הוועד הארצי של תלמידי התיכון הערבים** שהוקם בשנת 1974. שנה לאחר מכן, בשנת 1975, הוקמה **ההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים**. הקומוניסטים סיפקו לצעירים המשכילים השקפת עולם רעיונית בעלת יסודות לאומיים מוצקים בצד מסגרת ארגונית מסועפת שפעלה באופן סדיר. רק"ח הפנתה משאבים ניכרים כדי לגייס את אוכלוסיית הסטודנטים לצרכיה הפוליטיים, מאחר שההתעוררות הלאומית החלה לתת אותותיה בקרבם של צעירים אלה. היא הציעה לסטודנטים רבים מימון מלא של לימודים אקדמיים בארצות הסוציאליסטיות במזרח אירופה. האינטרס המפלגתי היה ברור: השקעה מחושבת בבני דור העתיד של המפלגה כדי לבסס את מעמדה בקרבם.

פעילותם של גופים אלה הייתה ביטוי לאקטיביזם הפוליטי הגובר של רק"ח, שניסתה לרתום לעניינה את ההתעוררות הלאומית של הצעירים הערבים. שיאו של תהליך התעוררות זה באותה תקופה היה "יום האדמה" במארס 1976 (להרחבה ראו פרק 2, הממד ההיסטורי-לאומי).

כיום פועלים באוניברסיטאות ועדי סטודנטים ערבים, והבולטים שבהם הם ועדי הסטודנטים באוניברסיטת חיפה, באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת תל-אביב. תאי הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות אלה פעילים מאוד מבחינה פוליטית. לא אחת פורצים עימותים חריפים בין סטודנטים ערבים לבין סטודנטים יהודים המזוהים עם מפלגות הימין בשל גילויי הזדהות לאומית מצד סטודנטים ערבים במועדים כמו "יום הנכבה".

הבחירות לוועדי הסטודנטים הערבים בשלוש האוניברסיטאות הללו, שנערכו במהלך שנת הלימודים תשס"ח (2008), עמדו בסימן התחזקותם של תאי הסטודנטים המזוהים עם התנועה האסלאמית (אקרא ואל-רסאלה), שהשתתפו לראשונה בבחירות אלה. באוניברסיטה העברית זכה בבכורה תא אל-רסאלה - שבעה מתוך 17 המושבים בוועד הסטודנטים הערבים, ואילו תאי בל"ד וחד"ש הסתפקו בחמישה מושבים כל אחד. באוניברסיטת חיפה, אשר נחשבת באופן מסורתי למעוז תאי סטודנטים המזוהים עם חד"ש ועם בל"ד, זכה תא אקרא בארבעה מושבים מתוך 13 בוועד הסטודנטים הערבים, בהקדימו את תא בל"ד שקיבל שלושה מושבים בלבד. תא חד"ש שמר על הבכורה לאחר שזכה בחמישה מושבים. הפתעה נרשמה באוניברסיטת תל-אביב, שם זכה תא אקרא ברוב המושבים בוועד הסטודנטים הערבים, לאחר שקיבל יותר מ-50% מן הקולות.

לוח 7: סיכום המפה הפוליטית הערבית כיום⁵³

הזרם הפוליטי	המפלגה	יו"ר	הכוח האלקטורלי	הייחודיות
קומוניסטי-לאומי	חד"ש	מוחמד ברכה	3 מנדטים	מפלגה יהודית-ערבית; הרוב המוחלט של מצביעיה ערבים. דוגלת בפתרון שתי מדינות ובשוויון אזרחי ולאומי לערבים בישראל תוך קיום קשרי עבודה עם הממסד. מייצגת אליטה אינטלקטואלית ותיקה.

הזרם הפוליטי	המפלגה	יו"ר	הכוח האלקטורלי	הייחודיות
לאומי-אזרחי-אסלאמי	רע"מ-תע"ל	אברהמים צרצור	4 מנדטים	ברית בין המפלגה הדמוקרטית הערבית והתנועה האסלאמית הדרומית שאליה הצטרפה התנועה הערבית לשינוי של אהמד טיבי. דוגלת בפתרון שתי מדינות ובשוויון אזרחי ולאומי לערבים בישראל תוך קיום קשרי עבודה עם הממסד.
לאומי (לא דתי)	בל"ד	ג'מאל זחאלקה	3 מנדטים	מייצגת אליטות אקדמיות וצעירות ובכללן פעילים וארגונים אזרחיים. דוגלת בראיית המדינה כדו־לאומית ובאוטונומיה תרבותית לערבים בישראל תוך ראייתם כמיעוט לאומי. מתנגדת לישראליות ולהכרת הרשות הפלסטינית בישראל כמדינה יהודית.
אסלאמי	התנועה האסלאמית	שיח' רא'אד צלאח	3 מנדטים (הערכה)	תפיסת עולם אסלאמיסטית דומה לזו של האחים המוסלמים.

הזרם הפוליטי	המפלגה	יו"ר	הכוח האלקטורלי	הייחודיות
אסלאמי (המשך)				מצטרפת לסדר היום הפוליטי של מפלגות ערביות אחרות אך אינה תומכת בפתרון שתי מדינות אלא בשליטה אסלאמית עתידית בארץ. נמנעת מהבחירות לכנסת ואף קוראת שלא להצביע לכנסת. מתמודדת בבחירות לרשויות המקומיות וחברה בוועדת המעקב העליונה.
לאומני	בני הכפר	רג'א אגבאריה	זניח	דוגלת במימוש זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים ובהקמת מדינה ערבית חילונית דמוקרטית על כל שטחה של פלסטין. קוראת להחרמת הבחירות לכנסת.
פראגמטי משתלב במפלגות ציוניות	מצביעים למפלגות ציוניות		3 מנדטים	שילוב של אמונה ביכולת השפעה מתוך המרכז הפוליטי ואינטרסים אישיים. הדרוזים מצביעים ברובם למפלגות הציוניות ומיוצגים בשנת 2012 בארבע מהן.

מקורות

אבו ריא עסאם, "הפלג הצפוני" של התנועה האסלאמית והממסד הישראלי: עימות ביטחוני ו/או עימות פוליטי-אידיאולוגי", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 262-271.

אבו-שרקיה נאסף, "חסמים בניהול הרשות המקומית הערבית", בתוך: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2005, עמ' 25-32.

אהרני ראובן וגנית יוסף, "הערבים אזרחי ישראל: ממאבק לשוויוניות להתבדלות פוליטית", בתוך: דוד מנשרי (עורך), **דת ומדינה במזרח התיכון**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב - מרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה, 2006, עמ' 278-315.

אוסצקי-לזר שרה, "הבחירות לרשויות המוניציפליות הערביות, 2003: מבט כללי", בתוך: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2005, עמ' 11-17.

אל-חאג' מאג'ד, "מגמות בהצבעת הערבים בישראל לכנסת", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2007, עמ' 17-21.

אמארה מחמד, "החמולה בפוליטיקה הערבית: הסתגלות לדפוסים משתנים", בתוך: אלי רכס (עורך), **הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות**, תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 1998, עמ' 91-97.

אמארה מחמד, "המיעוט הערבי והפוליטיקה הישראלית: בין זהות אזרחית לזהות לאומית", בתוך: משה נאור (עורך), **מדינה וקהילה**, ירושלים: אוניברסיטת העברית בירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, 2004, עמ' 142-136.

ברקן ל', "התנועה האסלאמית בישראל: מעיסוק בירושלים לעיסוק בכלל הנושא הפלסטיני", המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון, 1 באוגוסט 2010:
http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&dbid=articles&act=show3&dataid=2466

ג'מאל אמל, "הימנעות כהשתתפות: על תעתועי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002, עמ' 57-100.

ג'מאל אמל, "תתי-יצוג והשתתפות פוליטית לא אפקטיבית של האזרחים הערבים בישראל", בתוך: שלמה חסון ומיכאל קרייני (עורכים), **חסמים בפני שוויון הערבים בישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2006, עמ' 125-140.

חיידי עזיז, "החרמת הבחירות בקרב הציבור הערבי: פרספקטיבה של עשור (1996-2006)", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2007, עמ' 89-92.

כהן אורנה, **חברי כנסת ערבים במפלגות ציוניות וברשימות לוויין, 1948-1988: בחינת השתלבותו של מיעוט לאומי במערכת הפוליטית הישראלית**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטה העברית בירושלים, 2009.

כהן רענן, "המפלגות הציוניות והבוחר הערבי: קשר מתחדש?", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2007, עמ' 78-84.

כהן רענן, **זרים בביתם: ערבים, יהודים, מדינה**, אוניברסיטת תל-אביב: דיונון, 2006.

לביא אפרים ורודניצקי אריק (עורכים), **עדכן בחירות 2009**, מס' 2, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, פברואר 2009.

לביא אפרים ורודניצקי אריק (עורכים), **עדכן בחירות 2009**, מס' 3, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 26 בפברואר 2009.

לביא אפרים ורודניצקי אריק (עורכים), **פוליטיקה, בחירות ושלטון מקומי ביישוב הערבי והדרוזי בישראל**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2010.

לזו נמרוד, "התנועה האסלאמית והפיתוי של נוף המקודש: המאבק על הקרקע דרך מקומות קדושים", בתוך: אלי רכס ואריק רודניצקי (עורכים), **מיעוטים מוסלמיים במדינות רוב לא־מוסלמי: התנועה האסלאמית בישראל כמקרה מבחן**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז משה דיין וקרן קונרד אדנאואר, 2011, עמ' 75-85.

לנדאו יעקב מ', **הערבים בישראל: עיונים פוליטיים**, תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1971.

מוצטפא מוהנד, "דמוקרטיזציה, פוליטיזציה ומנהיגות: הפוליטיקה המקומית הערבית בישראל", בתוך: אסעד גאנם ופיסל עזאזה (עורכים), **האם ניתן לצאת מהמשבר? השלטון המקומי הערבי בישראל בתחילת המאה ה-21**, ירושלים: כרמל, 2008, עמ' 87-114.

מוצטפא מוהנד, "הבחירות המקומיות בקרב המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל: התחזקות של החמולה ושקיעת המפלגות", בתוך: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2005, עמ' 18-24.

מוצטפא מוהנד, "ההשתייכות הפוליטית של התנועה האסלאמית בישראל", בתוך: אלי רכס ואריק רודניצקי (עורכים), **מיעוטים מוסלמיים במדינות רוב לא־מוסלמי: התנועה האסלאמית בישראל כמקרה מבחן**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2011, עמ' 99-119.

מוצטפא מוהנד, "מאפייני הפוליטיקה המקומית הערבית וסוגיית המנהיגות" בתוך: חידר עזיז (עורך), **קריסת הרשויות המקומיות הערביות: הצעות להבניה מחדש**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2010, עמ' 76-104.

נויברגר בנימין, **המיעוט הערבי: ניכור והשתלבות**, יחידה 11 בקורס "ממשל ופוליטיקה", תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1998.

עלי נוהאד, "התנועה האסלאמית בישראל: בין דת, לאומיות ומודרניות", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות, דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות**, תל-אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר, 2010, עמ' 132-164.

עלי נוהאד, **פונדמנטליזם דתי כאידיאולוגיה וכפרקטיקה: התנועה האסלאמית בישראל בפרספקטיבה השווואתית**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, חיפה: אוניברסיטת חיפה, החוג לסוציולוגיה, 2006.

צרצור אברהמים, "התנועה האסלאמית והמדינה", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 242-249.

קידר מרדכי, "התנועה האסלאמית בין השלמה להסלמה?", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 250-261.

רוחאנא נדים, שחאדה אמטאנס וסבאע'-ח'ורי אריז', "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010.

רוחאנא נדים, סאלח נביל וסולטאני נמר, **הצבעה ללא קול: המיעוט הפלסטיני בבחירות הפרלמנטריות בישראל, 2003**, חיפה: מדה - המרכז הערבי למחקר חברתי ויישומי, 2004.

רייטר יצחק, **מירושלים למכה ובחזרה: ההתלכדות המוסלמית סביב ירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005.

רייטר יצחק ואהרני ראובן, **עולמם הפוליטי של ערביי ישראל**, בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1992.

רכס אלי, **המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית**, אוניברסיטת תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1993.

רכס אלי, "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2007, עמ' 57-72.

רכס אלי, "התנועה האסלאמית בישראל וזיקתה לאסלאם הפוליטי בשטחים", בתוך: רות גביון ודפנה הקר (עורכות), **השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000, עמ' 271-296.

רכס אלי, "התנועה האסלאמית בעקבות הבחירות לרשויות המקומיות: כוח פוליטי עולה?", בתוך: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), **הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות**, אוניברסיטת תל-אביב: הוצאת תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2005, עמ' 33-41.

רכס אלי ורודניצקי אריק (עורכים), **עדכן בחירות 2006**, גיליון מס' 2, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 1 במרס 2006: <http://www.dayan.org/kapjac/files/Elections2006no2.pdf>.

רכס אלי ונבות דורון, "מדיניות שוויונית והפוליטיקה של הערבים בישראל?: חסמים פרגמטיים ופרדיגמטיים", בתוך: שלמה חסון ומיכאל קרייני (עורכים), **חסמים בפני שוויון הערבים בישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2006, עמ' 141-162.

שיפטן דן, **פלסטינים בישראל: מאבקו של המיעוט הערבי במדינה היהודית**, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2011.

תותרי מרי, "נשים ערביות בפוליטיקה: מאחורי הקלעים לקדמת הבמה?", בתוך: אפרים לביא ואריק רודניצקי (עורכים), **פוליטיקה, בחירות ושלטון מקומי ביישוב הערבי והדרוזי בישראל**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב - מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2010, עמ' 193-198.

Efrat Ben-Ze'ev and Issam Aburaiya, "Middle Ground Politics and the Re-Palestinization of Places in Israel", *International Journal of Middle East Studies*, 36/4 (2004), pp. 639-655.